

TARİH

ÇALIŞMALARI

Editör

Doç. Dr. Nebahat GÖÇERİ

İKSAD YAYINEVİ-2020

TARİH ÇALIŞMALARI

EDİTÖR

Doç.Dr. Nebahat GÖÇERİ

YAZARLAR

Doç. Dr. Nebahat GÖÇERİ

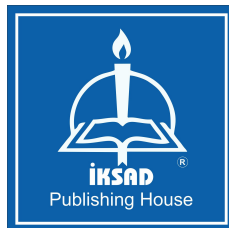
Dr. Mahir TERZİ

Arş. Gör. Dr. Çiğdem KAVAK ÇEKEN

Dr. Öğretim Üyesi Rümeysa KARS

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali TÜRKMENOĞLU

Doç.Dr. Zuhul ERGEN

Copyright © 2020 by iksad publishing house

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law.

Institution of Economic Development and Social Researches Publications® (The Licence Number of Publiator: 2014/31220)

TURKEY

TR: +90 342 606 06 75

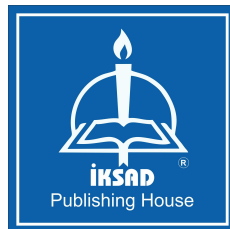
e mail: uluslararasikitap@gmail.com

www.iksad.net

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules. Iksad Publications – 2020©

ISBN: 978-625-7914-51-2

March / 2020 Ankara / Turkey

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN

Önsöz

Bölüm 1

OSMANLI DEVLETİNDE İKTİSADİ ADALET YAKLAŞIMI VE TOPRAK HUKUKUNA
YANSIMALARI

Arş. Gör. Dr. Çiğdem KAVAK ÇEKEN.....*Sayfa 1*

Bölüm 2

FRANSIZ MODELİ VE ANGLOSAKSON MODELİ LAİKLİK TARTIŞMALARI
ÇERÇEVESİNDE FETÖ/PDY

Dr. Mahir TERZİ..... *Sayfa 16*

Bölüm 3

ULUSLARARASI İLK KADINLAR KONGRESİ'NE (1899) TÜRKİYE'DEN KATILAN
KADIN MİSYONER MARY MİLLS PATRİCK VE TANITIMINI YAPTIĞI OKUL:
DARÜLMUALLİMAT

Doç. Dr. Nebahat GÖÇERİ..... *Sayfa 23*

Bölüm 4

VICTORIA DÖNEMİ İNGİLİZ-OSMANLI DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ (1837-1902)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali TÜRK MENOĞLU*Sayfa 43*

Bölüm 5

T.C CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÜMET SİSTEMİNE GEÇİŞLE BİRLİKTE DEĞİŞEN
ANAYASA MALİ HÜKÜMLERİMİZ VE MALİ KURUMLARDAKİ REVİZYON

Doç. Dr. Zuhale ERGEN.....*Sayfa 83*

Bölüm 6

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE TÜRK SAYIŞTAYININ TARİHSEL SÜREÇTEKİ
DEĞİŞİMİ VE GELİŞİMİ

Doç. Dr. Zuhale ERGEN.....*Sayfa 93*

ÖNSÖZ

Kitapta yer alan ilk bölüm Dicle Üniversitesi'nden Arş. Gör. Dr. Çiğdem Kavak Çeken'in "Osmanlı Devletinde İktisadi Adalet Yaklaşımı ve Toprak Hukukuna Yansımaları" isimli bildirisini "iktisadi adalet" kavramını tanımlayarak başladığı bildirisinde iktisadi faaliyetin aslında "nimet ve külfetin adil dağılımı" olduğunu belirtmektedir. Bu tanımlamaya uygun olarak Osmanlı Devleti'nin iktisadi adalet anlayışının "adil gelir dönüşümü ve fiyat istikrarı sağlanması" üzerine odaklandığını belirtmiş, buradan hareketle klasik Osmanlı iktisadi düzenine dair geniş bir bilgi vermektedir. Osmanlı'nın iktisadi anlayışının "adalet" üzerine kurulduğunu vurgulayan Dr. Çeken bu ilkedan hareketle Osmanlı'nın adalet ilkesi ile bağlantılı ilkelerinin devletin yönetimine yön verdiği tespitini yapmaktadır. Osmanlı iktisadi yapısının temelde iki uygulama içerdiğini, bunların da tımar ve vakıf sistemi olduğunu belirtmektedir. Bu iki sistemin 17. yy.a kadar iyi işlediğini, ancak 18. yy.ın ikinci yarısından itibaren Batıda ortaya çıkan sanayi devriminden olumsuz etkilendiğini belirtmektedir. Özellikle halkın refahını sağlamak bakımından önemli olan tımar yani devlet arazisinin kullanımı ve buna bağlı olarak tımandan faydalanan kimselerin devlete verdikleri verginin sıkı kurallarla denetlendiğini söylemektedir. Ancak yine aynı durumun köylünün zengin olmasını ve/veya müteşebbis olmasını engellediğini, bu durumun sosyal yapıyı da belirlediğini tespitini yapmaktadır. Tımar sisteminin 16. yy.dan başlayarak 17 ve 18. yy. da ateşli silahların icadı ve gelişmesi ile eski etkisini ve gücünü yitirdiğini, bunun da yeni ortaya çıkan "piyasa mekanizması" ile derinden ve kötü bir biçimde etkilendiğini, bunun da "iltizam ve malikâne" gibi yeni işletme biçimlerini ortaya çıkarmıştır. Osmanlı özellikle 18. Yy.dan itibaren bu yeni iktisadi yapıya uyum sağlayamamış, gittikçe iktisaden daha çok bozulmuş ve geride kalmıştır. Dr. Çeken bu çalışmada sonuç olarak "iktisadi adalet" konusunun ülkemizde az çalışılan bir alan olduğu yargısına varmaktadır. Osmanlı ekonomisinin tarım ekonomisi üzerinden ve onun dayandığı hukuk

sisteminden anlaşılabilirliğini belirtmektedir. Osmanlının kamu yararı gözeterek çeşitli kanunnameler ile yasal düzenlemeler yapmakla birlikte bunun çöküşü engelleyemediğini ve vergilendirme sisteminin sosyal refahı sağlamaktan zaman içinde uzaklaştığı tespitini yapmaktadır. Toprağa bağlı bu sistemin bir de vakıf yolu ile el değiştirmesinin iktisaden verimi düşürdüğünü belirtmektedir. Sonuç olarak tımar sistemi ve vakıf sistemini birlikte incelemek gerektiği yönünde yeni araştırmacılara bir araştırma alanı sunmaktadır. Bu tespitin bir hayli önemli olduğunu söylenebilir. Bu yönüyle bu bildiri “iktisadi adalet” kavramının tarihsel süreci hakkında uyarıcı bir etki yapmaktadır.

Kitapta yer alan ikinci bölüm Kültür ve Turizm Bakanlığı çalışanı olan Dr. Mahir Terzi'nin “Fransız Modeli ve Anglo-Sakson Modeli Laiklik Tartışmaları Çerçevesinde FETÖ/PDY” adını taşımaktadır. İsmi ile dikkat çeken bu bildiride Dr. Terzi akademisyenleri ilgi çekici bir kavram tartışmasına götürmektedir. Bilimsel bilgi üretiminde en önemli olan şeylerden birisi kavramların doğru tanımlanması konusunda titizlik gösterilmesidir. İlk bakışta çok anlamlı olmayan “Fransız Modeli Laiklik” ile “Anglo-Sakson Modeli Laiklik” kavramının ayırımının daha sonraki toplumsal ve siyasal hatta dinsel açıdan önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Bilindiği üzere Türk modernleşmesi Fransız toplum modeline ve siyasal modeline uygun olarak gelişmiştir. Ne var ki son zamanlarda ülkemizde bu modelin yerine İngiliz ve Amerikan toplumlarının modeli olan modernleşmenin Türkiye için daha doğru olacağı, yeni Türk devletinin kuruluş aşamasında “yanlış” denebilecek bir tercih yaptığı dillendirilmektedir. Dr. Terzi bu fikirlerin çok da iyi niyetli olmadığı kanaatindedir. Zira bir yanda bizim dilimize “laiklik” olarak çevrilen kavramın, diğer yanda “sekülerizm” olarak çevrilen kavramın birbirinden ayrı siyasal ve tarihsel arka planı olduğunu hatırlatmaktadır. Özellikle “Kemalizm” denen kavrama dair olumsuz anlam yüklemesi yapılmak istendiği tespitini yapmaktadır. Dr. Terzi bu arada “Kemalizm” ile “Atatürk İlke ve İnkılapları” kavramlarının ayrı olduğu tespitini yapmakla birlikte bu kavramsal ayrımı sunduğu bildiride dikkate almadığını da belirtmektedir. Dr. Terzi Osmanlının kuruluş tecrübesinin Fransız modeline uygun olduğunu, çünkü bizim geçmişimizde Patrona Halil İsyanı, Kabakçı Mustafa İsyanı gibi isyanların olduğunu, bu nedenle Türkiye’yi kuran kadroların ve devlet aklının “din referanslı ayaklanmalara neden olabilecek” bir toplumsal geçmişimiz olduğunu

belirtmektedir. Örneğin yeni ordu kurulması çabası olan Nizam-ı Cedid hareketinin sırf dini söylemlerle bir ayaklanma aracına dönüştüğü gerçeğini hatırlatmaktadır.

Halbuki Anglo-Sakson kültüründe yer alan laiklik anlayışının bizim kültürümüze hiç uymayacak bir biçimde “devletin her ne hal altında olursa olsun dini alana hiçbir müdahalesinin olmaması gerektiği” biçiminde yorumlandığını, bunun da bilerek yani kasıtlı olarak yapıldığını ve kavramın asıl bağlamından koparıldığını belirtmektedir. Anglo-Sakson kültüründe dini ayırım ve kanaatlerin her birinin çeşitli siyasal partiler içinde temsil edilerek içselleştirildiği, bu durumun kıta Avrupa’sında olmadığını belirtmektedir. Üstelik Anglo-Sakson kültüründe din ile siyasetin birbirine karıştırılmasının kesinlikle yasak olduğunu, din ve siyasetin birbirlerine saygı duymak üzere tesis edildiğini belirtmektedir. Buradan yola çıkarak Dr. Terzi her toplumun kendine uygun modeli kendisine benzeyen toplumlardan almasının doğru bir yol olduğunu ifade etmektedir. FETÖ/PDY gibi dini referanslı oluşumların ise devlete talip olduğunu ve İslam coğrafyasında devleti ele geçiren hangi dini grup ya da cemaat olursa olsun diğerlerini ezdiğini ve bunun da bitmeyen mezhep mücadelelerine sebep olduğunu belirtmektedir. Bu gerekçelerle Türkiye Cumhuriyeti devletinin laikliğinin doğru bir tercih olduğunu, laiklik ilkesinin tartışmaya açılmasının devletimizin bekası bakımından yanlış olduğunu, doğru olanın terörü yaratan sosyal, ekonomik ve kültürel koşullara odaklanılması olduğunu belirtmektedir.

Kitapta yer alan üçüncü bölüm Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi’nden Doç. Dr. Nebahat GÖÇERİ’nin Türk Kadın Hareketi’ne ve Türk Eğitim Tarihi’ne bir katkı olarak sunduğu bildirinin adı “Uluslararası İlk Kadınlar Kongresi’ne (1899) Türkiye’den Katılan Kadın Misyoner Mary Mills Patrick ve Tanıtımını Yaptığı Okul: Darülmualimat” adını taşımaktadır. Bildirinin bir özelliği Osmanlıda ortaokul düzeyinde eğitim veren kız rüşdiyelerine öğretmen/muallim yetiştirmek amacı ile açılan Darülmualimat’ın Türk Eğitim Tarihi kaynaklarında çok da geçmeyen, ama ihsas etme (hafiften haberdar etme) biçiminde bu okula devam eden öğrencilerin/talebelerin daha çok saray çevresinden, hatta saray içinden olmasıdır. Bu okulun açılışında Osmanlı padişah annelerine verilen isim olarak “Valide Sultan”ın yer alması üzerinde durulması gereken bir ayrıntıdır. Diğer yandan bu okulu dünyada ilk kez yapılan uluslararası düzeydeki kadınlar kongresinde sunan kişinin

Amerikalı bir kadın Protestan misyoner olması ilginç bir tarihî gerçekliktir. Mary Mills Patrick aynı zamanda ülkemizde kendi misyon göreviyle uyumlu olarak kız okullarının açılışında ciddi gayret göstermiş bir eğitimcidir. Onun rahle-i tedarisinden (eğitim anlayışından) geçen bazı kadınların ülkemiz eğitim tarihinde önemli bir yer işgal ettiği bilinmektedir. Üzerinde ülkemizde çok sayıda akademik çalışma yapan Patrick'in Darülmualimat ile ilgili olarak dünya kadınlarına yaptığı tanıtımın Türk eğitim tarihi yazımında bir dipnottan daha ileri bir düzeyde ele alınmasına yardımcı olacağı umulmaktadır. Dr. Göçeri 1899'da Patrick'in sunduğu yaklaşık bir buçuk sayfalık İngilizce bildiri metnini de kadın tarihi ile ilgilenenler için bildirisine eklemiştir.

Kitapta yer alan dördüncü bölüm Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi ABD'dan Dr. Öğretim Üyesi Rümeyza Kars'ın sunumunu yaptığı "Osmanlı Toplumunda Kadın, Ahlak ve Şiddet (1700-1730)" başlığını taşımaktadır. Dr. Kars Osmanlı toplumunda ailenin ve kadının hep bir ilgi alanı olduğunu, bu ilginin yansımalarının yabancı seyyahlar gözünden incelenebileceğini, ancak bu konuda ihtiyatlı olmak gerektiğini, çünkü bu seyahatnamelerde kadınların daha çok gerçeğe bağlı kalınarak değil, zihinsel tasavvurlara bağlı kalınarak ele alındığını, bunun da tarihsel gerçekliği görmemizi zorlaştırdığını belirtmektedir. Dr. Kars bildiride otuz yıllık bir zaman dilimi içinde Osmanlı kadınının dini ve/veya toplumsal ahlak ile şiddet olgusu arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Bir hayli geniş olan çalışmada Dr. Kars derinlikli bir çalışma yapmış, konuya dair çok sayıda örnek vermiştir. İslam'dan önce de konumu ve statüsü yüksek olan kadının İslam'dan sonra da bu durumunu daha da kuvvetli bir biçimde koruduğu kanaatinde olan Dr. Kars İslam dininin kadın-erkek eşitliğini her konuda değil, sadece insan olmak bakımından hukuken eşit gördüğünü belirtmektedir. Dr. Kars kadının toplum içindeki ahlaki durumunun muhafazasını öngören hususların gerek eski Türk kültürü gerekse İslam hukuku tarafından iffet ve namus ilkelerine dayanarak belirlendiğini vurgulamaktadır. Osmanlı toplumunda ahlaki düzenin korunması açısından evlenmenin vazgeçilmez bir önemi olduğunu açıklayan Dr. Kars, bu konuda kadınların evlenme biçimlerini ve kriterlerini eski Türk, Selçuklu ve Osmanlı toplumu üzerinden örnekler vererek anlatmaktadır. Evliliğin bir nikah akdi olarak miras hukukunu da etkilemesi nedeniyle kayıt altına alındığını belirten Dr. Kars, kadının

evlenme ve boşanma durumlarında yaşadığı zorluklardan tarihi belgelere dayanarak çok sayıda örnekler vermektedir. Osmanlı kadınlarının giyim kuşam kültürünün de haremlik-selamlık kavramlarına göre belirlendiğini, hatta bu kavramların sivil mimariyi bile ciddi biçimde etkilediğini belirten Dr. Kars, Türk kadınlarında “ıffeti koruma” ilkesinin mimariyi şekillendirdiğini de belirtmektedir. Giyim kuşam biçiminin aynı zamanda bir sosyal statü göstergesi olduğunu belirten Dr. Kars, “mahalle” kavramının da Osmanlı kadınının ahlak ölçütlerini belirleyen çok önemli bir sosyal çevre olduğu vurgusunu yapmaktadır. Mahallenin kendine özgü bir işleyişi ve etkisi olduğunu, mahallenin ahlakının mahalle sakinleri tarafından oluşturulduğunu belirtmektedir. Kadınların adlarının da çoğu kez gayri ahlaki olay ve olgularda adının geçmesinin de şaşırılmaması gereken bir durum olduğunu belirtmektedir. Bu kavramların örneklerle açıklanmasından sonra Dr. Kars şiddet ve kadın kavramı üzerinde durarak “kadına yönelik şiddet” kavramından ne anlaşılması lazım geldiğini sorgulamaktadır. Bu kavramı çeşitli grafikler ile anlatmayı deneyen Dr. Kars Osmanlı toplumunda kadınların en çok “cinsel saldırı” ile karşılaştığını istatistiksel olarak ortaya koymaktadır. Kadınlara yönelik cinsel saldırı ve sömürünün çözümlenmesini tarihsel belgelere dayanarak yapmaktadır. Bu konuda çok geniş bir malumat veren Dr. Kars, kendisine zina ve fuhuş suçu isnad edilen kadınlara dair de bilgiler vermektedir. Suçu isnad edilenlere ciddi cezalar verildiği tespitini yapar. Kadına yönelik fiziksel şiddet konusuna da geniş bir yer ayıran Dr. Kars, tehdid, darp, cinayet ve gasp olaylarına dair çok sayıda örnek vermektedir. Bu örneklerin sosyal tarih açısından önemli olduğunu belirtelim. Sonuç olarak Dr. Kars, kadının ahlaklı olması meselesinin Osmanlı toplumunda bireysel değil, toplumsal bakış açısı ile değerlendirildiğini ve aile kavramı ile bağlantılı olarak ele alındığı tespitini yapmaktadır. Geniş bir kaynakçası olan Dr. Kars’ın çalışması kadın çalışmaları açısından ayrıntılı bilgiler vermesi bakımından önem taşımaktadır.

Sözün özü, İKSAD’ın “Tarih ve Toplum” bağlamında ele alınmasına imkan verdiği bu akademik çalışmalar ilgilileri için faydalı olacak bilgiler içermektedir.

Doç. Dr. Nebahat GÖÇERİ

Editör. 18 Mart 2020

BÖLÜM 1

OSMANLI DEVLETİNDE İKTİSADİ ADALET
YAKLAŞIMI VE TOPRAK HUKUKUNA YANSIMALARI

Arş. Gör. Dr. Çiğdem KAVAK ÇEKEN

OSMANLI DEVLETİNDE İKTİSADİ ADALET YAKLAŞIMI VE TOPRAK HUKUKUNA YANSIMALARI

ECONOMIC JUSTICE APPROACH IN THE OTTOMAN STATE AND ITS REFLECTIONS ON LAND LAW

Çiğdem KAVAK ÇEKEN

Arş.Gör.Dr., Dicle Üniversitesi

GİRİŞ

İktisadi adalet bir toplum ya da grubun kaynakları ya da ürünü, gereksinimleri ya da istemleri itibariyle birbirine rakip olan bireyler arasında nasıl dağıtılması gerektiği sorusunun yanıtının bulunması çabasıdır¹. 20. yüzyılın son dönemlerine bakıldığında en dikkat çekici unsur ülkeler içinde ve ülkeler arasında servet ve gelir eşitsizliğindeki çarpıcı artıştır. 1980'lerde ve 1990'larda ABD'de ve diğer kalkınmış ekonomilerin çoğunda eşitsizlik büyük oranda artmış ve zengin ülkeler ile yoksul ülkeler arasındaki açık genişlemiştir. 20. Yüzyılın ortalarında kalkınmış kapitalist ekonomilerde sosyal demokrat ve New Deal(Yeni Görüş) ² reformları bu ekonomideki orta sınıf düzeyini genişletmiş ve kendi ekonomilerinin içindeki servet ve gelir eşitsizliklerini de azaltmıştır. Komünist hükümetler de yurtiçi gelir ve servet eşitsizliklerini azaltarak daha az gelişmiş ekonomiler ile daha kalkınmış ülkeler arasında kişi başına düşen GSYH'deki açığı kapama yönünde önemli adımlar atmışlardır. Ancak 1980'lerin başında bu eşitleyici eğilimler durmuş olup

¹Roemer, J.E. (1996)., Theories of Distributive Justice, Cambridge Massachusetts: Harvard University Press'den aktaran Hasan Ersel, İnceleme-Araştırma Rekabetçi denge ve iktisadi adalet, İktisat İşletme ve Finans , Cilt: 19, Sayı: 2014, Yıl: 2004, s.92.

²New Deal (Yeni Görüş); Büyük Bunalım adı verilen ve 1929 yılından itibaren bütün dünyayı etkisi altına alan ekonomik krizin sürdüğü 1932 yılında, ABD'de yapılan başkanlık seçimini F.D.Roosevelt kazanmıştır. Cumhuriyetçi Parti'nin başkanı Hoover'den görevi devralan yeni başkan Roosevelt'in ABD ekonomisini bunalımdan çıkarmak için uygulamaya koyduğu ekonomik, sosyal ve siyasal nitelikli önlemlerin tümüne "New Deal" (Yeni Görüş) adı verilmektedir.

yerine yoksuldan zengine doğru gelir ve servet akışı ile birlikte ekonominin büyük bölümünde orta sınıf ortadan kalkmaya başlamıştır. Chuck Collins ve Felice Yeskel'in çalışmalarına göre 1976'da nüfusun en zengin yüzde biri toplam özel servetin yaklaşık %20'sine sahip iken 1999'da bu pay %40'a çıkmıştır. 1976 ile 1997 arasında geçen yirmi bir yıl içinde servet sahiplerinin en tepedeki %1'inin servet içindeki payları ikiye katlanırken en dipteki %90'ın kendi paylarının neredeyse yarıya indiği görülmüştür³.

İktisadi faaliyetlerin getirdiği nimet ve külfetlerin adil dağılımının nasıl olacağına verilen yanıtlar dört grupta toplanabilir⁴:

1. Herkes kendi fiziksel ve insani sermayesinin katkı değerine göre
2. Herkese sadece kendi insani sermayesinin katkı değerine göre
3. Herkese çabasına ya da kişisel fedakârlığına göre
4. Herkese ihtiyacına göre

Osmanlı Devleti'nin iktisadi adalet yaklaşımı ele alındığında devletin başlıca amacının adil gelir bölüşümü ve fiyat istikrarı sağlanması olduğu görülmektedir⁵. Osmanlı Devleti'nin klasik dönemde üstünlüğünü sağlayan özellikler şöyle sıralanabilir⁶:

1. Ulu'l- emre(halife sultan ve onun vekillerine) itaat anlayışı
2. İnanyorum o halde varım zihniyeti
3. Devletin temeli adalettir anlayışı
4. Toprak sistemi (Tımar)

³ Robin Hahnel, İktisadi Adalet ve Demokrasi (Çev. Yavuz Alogan), Ayrıntı Yayınları, 2006, İstanbul, s.29-31.

⁴ Hahnel, İktisadi Adalet ve Demokrasi, 34-48.

⁵ Yaşar Alkan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Adalet Ve İktisadi Adalet, Enderun Dergisi 2(2), Yıl:2018, s. 15.

⁶ Bayram Kodaman, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2007, Sayı: 16, ss.1-24, s.2-4.

5. Kapıkulu sistemi

Osmanlı Devleti iktisadi bakımdan merkezi kontrolün esas alındığı güçlü bir sistem oluşturmuştur. Devlet birçok farklı nedenlerle ekonomik ve sosyal hayata düzenli ve devamlı müdahalede bulunmuştur. Osmanlı sisteminde ekonomiye müdahale meşruiyetinin ana kaynağı İslam Hukuku'na dayanan Osmanlı Hukuku'dur. Mevcut hukuki yapı klâsik devirlerde izlenen iktisadi politikaların kapsamını ve içeriğini belirleyen en önemli unsurdur. Osmanlı Hukuku'nda ulül-emr olan padişah ve diğer yöneticiler kamu yararını gözeterek gerekli tedbirleri almakla mükellef tutulmuştur. Ayrıca Osmanlı Devleti bir İslam Devleti olduğundan padişah ile tebaa (raiyyet) arasındaki münasebette İslam Hukuku'na riayete önem verilmiştir. Bu sebeple hukuken padişahın öncelikli vazifesi adaletle iş görüp raiyyetin refahını temin etmek olmuştur. Bu durum ülkenin yönetim sistemi ve karar alma mekanizmaları bakımından merkeziyetçi bir karakterde olduğunu ve devletin ekonomideki yerinin hukuken geniş tutulmak istendiğini göstermektedir⁷.

Ülkede adaletin sağlanması ve kamu yararının gözetilmesi ilkesine uygun

olarak iktisadi, sosyal, idari, adli, mali ve askeri alanlarda geniş çaplı düzenlemeler yapılabilmektedir. Hemen her liva için ayrı ayrı düzenlenen iktisadi hükümler, merkezi idarenin daimi ve sürekli gözetimi altında yürütülmüştür. Özellikle mali olayları ilgilendiren hususlarda yüzlerce kanunnâme oluşturulmuştur. İdareciler kanun koyma yetkilerini kullanarak hazırladıkları kanunnâmeler, fermanlar, adâletnâmeler, buyrulduklar, beratlar, âmiller, yasaknâmeler vb ile ekonomiye sistemli müdahalelerde bulunmuşlardır. Hukuken yapılması ve yapılmaması serbest olan hususlarda ulül-emrin emretme ve yasaklama yetkisi bulunmaktadır. Bu emir ve yasaklarla toplumun geniş kitlelerinin yararlandığı ulaşım, haberleşme, güvenlik, eğitim, sağlık, sosyal refahın sağlanması, İstanbul'un ve ordunun iaşesi, fiyat istikrarının korunması,

⁷ Harun Şahin, "Klasik" Dönem Osmanlı Ekonomisinde İktisadi Kontrol Araçları, Bartın Üniversitesi", İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt:5, Sayı:10, Yıl:2014, s. 161-163.

gelir adaletinin sağlanması, kamu hizmetlerinin yeterince sağlanması ve bu konularda yaşanan problemlerin çözüme kavuşturulması en önemli müdahale nedenlerinden olmuştur⁸.

İstihdamı arttırmak, yatırım ve üretim artışı sağlamak, para ve fiyat istikrarını sağlamak, kamusal ihtiyaçları karşılamak, sömürüyü önlemek, gelir dağılımında adaleti sağlamak en önemli iktisat siyaseti amaçları olmuştur. Osmanlı sisteminde nihai amaç ekonomik ve sosyal adaleti temin etmek olduğundan, alınan çeşitli ekonomik tedbirlerle halkın refah seviyesi en üst düzeye çıkarılmaya çalışılmıştır. Gerçekleştirilmeye çalışılan bu amaçlara uygun klâsik iktisat siyaseti araçları kullanılmıştır. Klâsik iktisat politikası amaçlarını gerçekleştirmek için kullanılan politika araçları güçlü tedbirler olmuştur⁹. Devlet ekonomi alanına ciddi müdahalelerde bulunmakla birlikte ekonomide tam anlamıyla köklü değişiklikleri gerçekleştirebilecek güce sahip olamamıştır¹⁰.

Devletin adil gelir bölüşümü ve fiyat istikrarı sağlanması amaçlarının gerçekleştirilmesine yönelik uygulamalarında benimsediği provizyonizm (piyasada yeterli miktarda ve bol mal bulunması) ve fiskalizm (devlet gelirlerinin sürekli ve sürdürülebilir biçimde artırılması) ilkeleri önemli yer tutmaktadır. Devletin gelir sağlanması, toplumun geneline adalet sağlamanın ön koşuludur. Vergi devinimiyle gelir artışı oluşturularak sosyal refah sayesinde iktisadi adaletin mevcudiyeti temin edilir¹¹.

Osmanlı temel hedefleri arasına üretim, para, hürriyet, eşitlik kavramlarından ziyade adalet kavramı koymuştur¹². Osmanlı sistemi adalet ilkesini hareket noktası olarak aldığından devletin varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan gelirleri artırma politikası da adaletle

⁸ Şahin, s.164.

⁹ Şahin, s. 164.

¹⁰ Mehmet Genç, Devlet ve Ekonomi, 4. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005, s.45.

¹¹ Alkan, s.17.

¹² Kodaman, s.4.

dayanmalıdır. Batı toplumlarında Aydınlanma çağından itibaren toplumun işleyişine tabiatın örnek alınması gibi geleneksel İslam toplumlarında da adalet ilkesi ön planda olmuştur. Adalet ilkesi ile bağlantılı olarak 8 ilke baz alınmıştır. Bunlar¹³:

1. Asker olmadan devlet olmaz
2. Mal olmadan asker olmaz
3. Malı üreten reayadır
4. Reayanın devlete bağlılığını adalet sağlar
5. Dünyada düzeni sağlayan adalettir
6. Dünya bağının duvarı devlettir
7. Devlete nizam veren şeriattır
8. Şeriatın koruyucusu da devlettir.

Adaletin bir başka yönü de sosyal refahtır. Devletin aldığı iktisadi kararlara gerekçe olarak “İbadullahın terfih-i ahbvallerinin “ yani sosyal refahın sağlanmasını örnek göstermesi bunu ifade etmektedir¹⁴.

Osmanlı Devleti'nde iktisadi adalet hususunda temelde iki uygulama göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki tımar sistemidir. Osmanlı, hükmettiği geniş coğrafyada uzun süre mal ve hizmetlerin akışını ve güvenliğini sipahiler olarak bilinen askeri birlik üyelerinin belirli bir toprağı denetlediği ve reayanın üretim, bakım, onarım faaliyetlerini gerçekleştirmekle birlikte vergi verdiği tımar sistemi ile sağlamıştır. Bu yapı ile vergi toplama ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanması mümkün olmuştur. Ayrıca tımar, elde edilen serveti tabana yayma politikasının bir göstergesi olarak iyi işlediği zamanlarda hem reayayı hem de sipahileri memnun etmiştir. Vakıf kurumu da tımar gibi iyi işlediği zamanlarda

¹³ Ahmet Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, 7. Baskı, Ankara: Dergah Yayınları, 2005, s. 142.

¹⁴ Tabakoğlu, s. 143.

iktisadi adaletin tesis edilmesine yönelik olumlu faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir yapı olmuştur. Zenginlerin ihtiyaç sahiplerine gelir transferi yapmasına vesile olan vakıflar, günümüzdeki yeniden dağıtım politikalarına benzer etkiler göstermişlerdir¹⁵.

Osmanlı kanunlarına göre ülkenin yani toprağın sahibi padişaktır; reaya ise kendi güvenliğini ve refahını sağlamakla yükümlü olan padişahın teb'asıdır. Bu anlayışla, padişahın izni olmadan herhangi bir kimsenin ve yerel otoritenin toprak ve köylü üzerinde hakimiyet kurması ve tasarrufta bulunması, dolayısıyla adaletsiz davranması engellenmiş oluyordu¹⁶.

Osmanlı 17. yüzyıla kadar idari, siyasi, iktisadi, içtimai gücünü, istikrarını ve düzenini, kendi teb'asını devlete, cemaatlara ve diğer fertlere karşı koruyan ve her türlü uyuşmazlığı halleden, üretimi, tüketimi, dağıtımı nizama koyan gelenekselleşmiş ve kurumsallaşmış şer'i ve örfi hukuk ve adalet anlayışına borçludur. 18.yüzyılın ikinci yarısında başlayan sanayi devrimine kadar devletler ve fertler için sermayenin, hakimiyetin, gücün, kudretin, zenginliğin vazgeçilmez kaynağı topraktır. Sanayi devriminden önce kimin toprağı geniş, verimli ise, kim topraktan daha çok istifade edebiliyor ve toprağı daha iyi işletebiliyor ise, o devlet veya kişi daha güçlü, daha zengin, daha hakim duruma gelebiliyordu¹⁷.

Ekonomik adalet ortamının reayanın üretim faaliyetlerini güvenlik içinde ve öngörülebilir vergi uygulamalarıyla birlikte sürdürebilmesi halinde olacağına farkına varan egemenler bunlara yönelik politikalar geliştirmişlerdir. Hazinesinin bu şekilde dolacağına, ordunun ihtiyacının karşılanacağına ve mülkün ayakta duracağına (dâire-i adalet) inanan Osmanlı hükümdar ve yöneticileri, tarım üretiminin kanunlarda belirtilen çerçevede yürütülmesine büyük önem vermişlerdir. Vergi alma yetkisini iktisadi düzeni bozmayacak şekilde kullanan imparatorluk, tımar sistemi

¹⁵ Alkan, s.12.

¹⁶ Kodaman, s. 1-2.

¹⁷ Kodaman, s. 4-5.

etkisini yitirene değin refah sağlayan ekonomik eylemleri etkin şekilde kullanmayı bařarabilmiřtir¹⁸.

Devlet arazisinin en dikkate değer kısmı tımar idi. Kck toprak parçalarından ibaret olup, devlet arazilerinin en büyük bölümünü bu tımarlar oluşturuyordu. Tımar sistemiyle, toprak veya arazi üzerinde devlet- sipahi- köylünün (reaya) hakları ve toprakla ilişkileri düzenlenmekteydi. Devlet toprağın sahibi olarak her türlü yetkiye sahipti. Sipahi ise, devlet adına araziyi kontrol etmekte, bir nevi arazinin memuru ve tahsildarı görevini yerine getirmekte idi. Köylü ise tımar arazisini yani toprağı işleyen üretici durumunda idi. Tımar sahibi sipahi, araziyi devlet adına idare ederken sadece bekçi ve vergi memuru konumunda değil, ayrıca orduya tam teçhizatlı (At, yay, kılıç, mızrak, kalkan) asker hazırlamakla görevli bulunmaktaydı. Her üç bin akçelik tımar geliri için bir asker beslemek zorundaydı. Tımar sistemi ile devlet öncelikle toprağın düzenli ve adil bir şekilde işlenmesini ve düzenli üretim yapılmasını sağlıyordu. Ayrıca düzenli bir vergi sistemi ile devlete gelir temin ediyordu ve orduya masrafsız asker yetiştiriyordu. Sipahi vasıtasıyla köyde asayişi ve emniyeti yani kamu düzenini koruyordu¹⁹.

Tımar sisteminde, devletin, sipahinin ve köylünün hak ve ödevleri kanunnmelerle en ince ayrıntıları ile belirlenmiş olup bu sistem 18. yüzyıla kadar iyi bir şekilde işlemiştir. Bu sisteme göre her köylüye sadece işleyebileceği kadar toprak ile oturabileceği bir ev veriliyor ve köylünün güvenliği sağlanıyordu. Bu şekilde köylünün işsiz, topraksız, evsiz kalması ve haksızlığa uğraması nleniyordu ve köylü, devlet-padişah-sipahi üçlüsüne tam sadakat ve tam itaat gösteriyordu. Köylünün varlık sebebi ve hayat garantisi devlet idi ve köylü bundan memnundu. Ancak, işlediği toprak ve geliri sınırlı olduğundan köylünün zengin olma, yeni bir iş kurma veya teşebbüs sahibi olma, inisiyatif kullanma imkanı ve serbestisi yoktu. “Bir lokma bir hırka”, “azıcık aşım ağrısız başım”

¹⁸ Alkan, s.15.

¹⁹ Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu Klasik ağ (1300-1600), (ev. Ruşen Sezer), İstanbul, 2004, s. 112-113.

anlayışını benimseyen köylüler din ve devlete hizmet etmeyi kutsal görev olarak kabul ediyordu ve devlet otorite sağlamakta güçlük çekmiyordu. Bu düzen, 18. yüzyıla kadar iyi işlemiş olduğundan devlet içte ve dışta gücünü muhafaza edebilmiştir²⁰.

Osmanlı sisteminde taşrada orduyu temsil eden sipahiler merkezi idarenin ajanı ve toprakların yöneticisi konumunda olmuştur. Merkezi idarenin güç kaybettiği zamanlarda taşrada meydana gelen güç odakları sipahilerce bastırılmıştır. Aynı zamanda tımarlı sipahilerin merkezi otoritenin kontrol ve denetimini zorlaştıracak tarzda toprak ve mansıp kazanmaları ve toprak aristokrasisi oluşturmaları da engellenmeye çalışılmıştır. Sipahiye geçimini temin edebilecek kadar toprak verilmiş ve bu toprak ancak terfi ile büyütülebilmştir. Sipahinin kontrolündeki toprak büyüklüğünün aşırı büyümesine engel olmak için devlet bütün dirliklere müdahale etmiş ve böylece tımarları birçok bakımdan kontrol ederek, derebeylik oluşmasını engellemeye çalışmıştır²¹. Tımarlıların bir devlet görevlisi olduğu kendilerine hatırlatılmıştır. Çünkü verilen hizmetler yerine getirilmediğinde görevden el çektirilebiliyor ya da yerleri değiştirilebiliyordu²².

Tımarın süresi, sahibinin ömrü ve sipahilik hizmetini aksatmaksızın yerine getirmesiyle sınırlıdır. Yararlığı görülen sipahilere başlangıçta tımarın yalnızca “kılıç hakkı” denen çekirdeği verilirdi. Bu çekirdek kısma zamanla yeni “terfi” ve “iltihaklar” olarak gelirini toplayabileceği bazı köyler ya da mezralar eklenirdi. Sipahi öldüğünde yetişkin oğluna yalnızca kılıç hakkı devletin yeniden değerlendirilmesine bağlı olarak verilebilir ancak yararlılıkları karşılığı babasının tımarına sonradan yapılmış “terakki”, “terfi”, “iltihak” gibi eklentiler varsa onlar geri alınır²³. Bu suretle, tımar arazisinin zamanla türlü fırsatlardan

²⁰ Kodaman, s. 6.

²¹ Coşkun Üçok, Osmanlı Devleti Teşkilatında Tımarlar, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 1 Sayı : (4),1944, s.544.

²² Şahin, s. 166-167.

²³ Erol Özbilgen, Bütün Yönleriyle Osmanlı Adab-ı Osmaniyye, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003, s. 682.

faıdalanılarak büyütülmüş olan Őekilleriyle bir aile mlk halinde nesiller boyunca aynı soydan gelen kimselerin elinde kalması ve büyümesi nlenmiŐti. Has ve zemet Őeklindeki büyük tımarların sahipleri olan vezir ve beyler sık sık deĐiŐtirilmekte olduğundan, değişen sahiplerinin bu tımarlarla ailevi bir münasebet ve yakın bir alaka tesis etmeleri imkansız bulunmakta idi²⁴.

İktisadi adalet noktasında tımar sisteminin iyi işleyişi de büyük bir etken olan ve Osmanlı Devletinin temel dayanaklarından birini oluşturan Tımar Sistemi, 16. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan i ve dış gelişmeler sonucunda temel iŐlevlerinden birini oluşturan askeri işlevini büyük ölçüde kaybetmiŐtir. Amerika'dan Avrupa'ya akan ve bütün kıtayıla beraber çevresinde yer alan Akdeniz dünyasını da etkileyen gümüŐ akını ve nüfus arŐının aynı dönemde yaŐanması ile meydana gelen deĐiŐimler i etkenlerle birlikte Klasik Osmanlı Sisteminin yeni bir yapılanmaya girmesine neden olmuştur. Avrupa'da yaşanan bu gelişmeler yetersiz tarım üretimi dolayısıyla evre ülkelerden tarımsal ürün ithalatı arayıŐı ile birlikte, tarım ihracatının artışı ve hızlı bir enflasyon süreci getirmiŐ ve Osmanlı sistemindeki değişim toprak düzeni ile köylünün ekonomik durumunda etkisini gstermiŐtir²⁵.

16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan mali bunalım 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı mali yapısını derinden etkileyecek sonuçlar yaratmıŐtır. Özellikle savaş teknolojisinde meydana gelen gelişmeler, sürekli maaŐ alan ve ateşli silahlarla donatılmıŐ merkezi orduların önemini arttırmıŐ ve bu gelişmeler Osmanlı maliyesine önemli bir yük getirdiği için devlet gelirlerinin büyük bir bölümünün merkezi hazinede toplanması

²⁴ Barkan, Ömer Lütfi. "Tımar", İslam Ansiklopedisi. Cilt 12/1, İstanbul: MEB Yayınları, 1970, s.295.

²⁵ H. Veli Aydın, Tımar Sisteminin Kaldırılması Süreci ve Bazı Değerlendirmeler, "Tımar Sisteminin Kaldırılması Süreci ve Bazı Düzenlemeler", OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi). Sayı:12, 2001, s.69-70.

zorunluluğunu doğurduğundan tımar sisteminin bozulmasına neden olmuştur²⁶.

Osmanlı'da tımar sisteminin bozulmasına neden olan bu etkiler ile daha önce bey-köylü, bey- padişah çatışmasının yaşanmadığı bir adalet düzeni olan sistem artık piyasa mekanizmasına devlet tarafından bağlı hale getirildiğinden piyasanın etkilerine de hızlı bir biçimde maruz kalmıştır. Askeri ve mali yönden klasik özellikleri değişmeye başlayan tımar sistemi, taşralarda askeri ve siyasi bir sınıf olarak sipahilerin çökmesine ve tımar alanlarının mukataa haline getirilerek iltizam ve malikane gibi işletme biçimlerine bırakmasına neden olmuştur²⁷.

Tımar Sistemi 16. yüzyılın ikinci yarısında itibaren ortaya çıkan iç ve dış gelişmeler sonucunda işlevini yitirmiştir. Geleneksel savaş tekniğinin değişmesi ve tarımsal ürün ihracatının başlaması ile hızlı bir enflasyon süreci sonucunda piyasa mekanizmasının geçerli olması ile taşralarda askeri ve siyasi bir sınıf olan sipahilerin çökmesi ve tımar alanlarının mukataa haline getirilerek iltizam ve malikane sistemine geçilmesi ile sonuçlanmıştır. Mukataa alanının vergi toplama işini üzerine alan mültezimler yalnızca birer mali görevli değil aynı zamanda vergi topladıkları alandan veya vergiye konu olan faaliyetin genel düzeninden sorumlu örf yetkilileri olup sancağın diğer örf görevlileri ile birlikte bazı idari görevler yüklenmişlerdi. Bu uygulamada tımar sistemi içindeki sipahinin görevini mültezimler ve onların yereldeki temsilcileri üstlenmişti. Aşırı tahsilat, izinsiz kazanç, zimmete para geçirme ve zulmü engellemek için mültezimlerin etrafı denetmenler ve muhafızlarla çevriliydi. İltizam sisteminin sorunsuz işlenmesini sağlayan kadıydı. Devlet bu şekilde vergi kontrolünü özel kişilere bırakmayıp sistemin kanun ve adalet kapsamında işleyebilmesini sağlamaya çalışmıştır²⁸.

²⁶ Eftal Batmaz, " İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", Güler Eren(Ed.), Osmanlı Ansiklopedisi. Cilt 3. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 39.

²⁷ Aydın, s.69-70.

²⁸ İhsan Erdem Sofracı ve Mehtap Ergenoğlu, Devletin Mültezimlerle Uzlaşma Yöntemleri: XVIII Yüzyıl Adana Sancağı Örneği, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt :13, Sayı: 35, Yıl: 2016, s.387.

İltizamın işleyişindeki aksaklıklar nedeniyle 1695 yılında mukataalar kayd-ı hayat şartıyla malikânelere dönüştürülmüştür²⁹.

18. yüzyılda Avusturya ile olan uzun savaştan yenilgiyle çıkan devletin artan nakit ihtiyacı nedeniyle bütçe açıklarını kapatabilmek ve aynı zamanda hem vergi kaynağını hem de vergi kaynağına bağlı olan reayayı koruma düşüncesi ile tımar sistemi içinde kalan yerleri mukataa haline çevirerek hazineye bağlamış ve malikane olarak ömür boyu vermeye başlamıştır. İltizam sistemindeki kısa süreli mültezimlerin kar sağlama hırısından reayayı kurtarmak için malikane sisteminin ideal olacağı düşünülmüştür. Böylece sözleşmeler 3 yıllık değil ömür boyu olmuştur. Ancak malikaneciler çoğu zaman vergi kaynağının başına gitmeyerek mukataalarını yine kısa süreli mültezimlere devretmişlerdir³⁰. İltizam sistemine dair eleştiriler 17. yüzyılda başlamakta ve 19. yüzyılın sonlarına kadar uzanmaktadır. Bu olumsuzlukların başında mültezimler tarafından ahaliye baskı yapıldığı, daha fazla vergi alınmaya çalışıldığı ve zulme uğratıldığı gibi hususlar gelmektedir. İltizam sistemi 15-16. yüzyıllarda da yaygın şekilde uygulanmasına karşın bu olumsuzlukların 17. yüzyılın başlarında olması iltizamın uygulanmasında dönemlere göre farklılıklar olduğu ve bu farklılıkların da sistemin bileşenlerindeki ve devletin kendi iç yapısındaki değişimden kaynaklandığı söylenebilir³¹.

Osmanlı Devletinin hakimiyet kurduğu geniş toprakların üzerinde idari, mali ve iktisadi bakımdan başlangıçta sahip olduğu merkezi kontrolün esas alındığı güçlü siyasi yapı, 17. ve 18. yüzyıllardaki gelişmeler sonucunda imparatorluğun idari kontrolünde merkezi güçlerin etkinliğinin zayıflaması, mahalli güçlerin ve özel kesimin milli ekonomi içindeki paylarını devlet kesimi aleyhine genişletmeleri ile zayıflamıştır³².

²⁹ Erol Özvar, Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2003, s.20

³⁰ Sofracı ve Ergenoğlu, s.393.

³¹ Doğan Yörük, XVI. Yüzyılın Ortalarında İltizam Sisteminin Yaygınlığı: Larende Kazası Örneği, SUTAD, Aralık 2019; (47): 217-238.

³² Tevfik Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı içinde “İstanbul İaşesinde Devletin Rolü(1793-1839)”, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.1.

SONUÇ

İktisadi adalet konusu giderek daha çok ilgi çeken bir çalışma alanı olmakla birlikte ülkemizde bu alandaki gelişmeler sınırlıdır. İktisadi adaletin temelini oluşturan adil gelir dağılımının nasıl sağlanabileceğine dair değişik yanıtlar verilebilmekte ve iktisat politikasını iktisadi adalet açısından değerlendirirken farklı sonuçlara ulaşılabilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin iktisadi adalete bakış açısı hakkında Osmanlı ekonomisinin temelini oluşturan tarım ekonomisinin dayandığı tımar sistemi ile toprak hukuku üzerinden bilgi sahibi olmak mümkündür. İktisadi adalet bakımından tımar sisteminin iyi işlemesi önemli bir etken olmuştur. Tımar sistemiyle toprak veya arazi üzerinde devlet-sipahi-köylünün (reaya) hakları ve toprakla ilişkileri kanunnamelerle düzenlenmiştir. Bu sistemde köylüye sadece işleyebileceği kadar toprak ve oturabileceği bir ev verilmekte, bununla birlikte köylünün işsiz topraksız evsiz kalmasını veya haksızlığa uğramasını engelleyecek tedbirler alınmaktaydı. Toprağın sahibi olan devlet her türlü yetkiye sahipti. Merkezi idarenin güç kaybettiği zamanlarda taşrada meydana gelen güç odakları sipahilerce bastırılmıştır. Osmanlı Devleti toprağın aşırı büyümesini engelleyerek derebeylik oluşmasını engellemeye çalışmıştır. Tımarlılar bir devlet görevlisi olarak değerlendirilmiş ve kendilerinden beklenen hizmetleri yerine getirmediklerinde görevden el çektirmiş ya da yerleri değiştirilmiştir.

Osmanlı Devleti adaleti sağlayabilmek ve kamu yararının gözetilmesi için kanunnameler vb yasal düzenlemeler ile müdahale yöntemi kullanmıştır. Devletin toplum ve ekonomi üzerindeki etki alanı klasik dönemde geniş olmuştur. Vergilendirilebilir arazinin büyük bir kısmını oluşturan tımar uzun bir süre Osmanlı'nın temel refah kaynağı olmuştur ve Osmanlı toprak rejiminin temelini oluşturan miri rejim ile ekonomide mal arzını arttırmak, kaliteyi yükseltmek ve fiyatları düşük tutmak için müdahaleci tedbirler alınmıştır. Miri arazi sistemi ile üretim alanlarının kiralanması, alım satımı, bağışlanması, vakfedilmesi ve verimliliğin düşmesine neden olabilecek toprak kullanım biçimleri

yasaklanmıştır. Tımar sisteminin bozulması ve toprakların iltizam sisteminde mültezimlere verilmesi sonucunda mültezimlerin peşin ödedikleri toprak gelirlerini kâr ile halktan toplamaları nedeniyle zamanla bu sistem zulme dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

Alkan, Yaşar. Osmanlı İmparatorluğu'nda Adalet Ve İktisadi Adalet, **Enderun Dergisi** 2(2) Yıl: 2018, ss.11-19, s.17.

Aydın, H. Veli. "Tımar Sisteminin Kaldırılması Süreci ve Bazı Değerlendirmeler", **OTAM**(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi). Sayı:12, 2001, ss.65-104.

Batmaz, Eftal. "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", Güler Eren(Ed.). **Osmanlı Ansiklopedisi**. Cilt 3. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss.39-50.

Barkan, Ömer Lütfi. "Tımar", **İslam Ansiklopedisi**. Cilt 12/1, İstanbul: MEB Yayınları, 1970.

Ersel, Hasan. "Rekabetçi denge ve iktisadi adalet", **İktisat İşletme Finans**, Cilt: 19, Sayı:214, Yıl:2004, ss:92-114.

Genç, Mehmet. **Devlet ve Ekonomi**, 4. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005.

Güran, Tevfik. **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı** içinde "İstanbul İaşesinde Devletin Rolü(1793-1839)", Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Hahnel, Robin. **İktisadi Adalet ve Demokrasi** (Çev. Yavuz Alogan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2006.

İnalçık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul, 2004.

Kodaman, Bayram. "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2007, Sayı: 16, ss.1-24.

Özbilgen, Erol. **Bütün Yönleriyle Osmanlı Adab-ı Osmaniye**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.

Özvar, Erol. **Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2003.

Sofracı, İhsan Erdem ve Mehtap Ergenoğlu, Devletin Mültezimlerle Uzlaşma Yöntemleri: XVIII Yüzyıl Adana Sancağı Örneği, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt :13, Sayı: 35, Yıl: 2016,ss. 384-401.

Şahin, Harun." "Klasik" Dönem Osmanlı Ekonomisinde İktisadi Kontrol Araçları", **Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, Cilt:5, Sayı:10, Yıl:2014, ss.161-184.

Üçok, Coşkun. "Osmanlı Devleti Teşkilatında Tımarlar", Ankara **Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 1 Sayı : (4),1944,ss.73-95.

Yörük, Doğan. XVI. Yüzyılın Ortalarında İltizam Sisteminin Yaygınlığı: Larende Kazası Örneği, **SUTAD**, (47), Aralık 2019, ss.217-238.

BÖLÜM 2

FRANSIZ MODELİ VE ANGLOSAKSON MODELİ
LAİKLİK TARTIŞMALARI ÇERÇEVESİNDE FETÖ/PDY

Dr. Mahir TERZİ

FRANSIZ MODELİ VE ANGLOSAKSON MODELİ LAİKLİK TARTIŞMALARI ÇERÇEVESİNDE FETÖ/PDY

Mahir TERZİ

Dr., Kültür ve Turizm Bakanlığı

Bu çalışma, FETÖ gibi din iltisaklı terör örgütlerinin varlıklarının, sistemin Anglosakson seküler modelden ziyade Fransız modeline dayanmasından kaynaklandığını savunan görüşleri kritize etmeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede örneğin Yavuz ve Balcı'nın (2018:3-4) yaklaşımı kritik için başlangıç noktası olarak seçilmiştir.

Kemalist ideolojinin ana direkleri -Türk milliyetçiliği ve sekülerizm- şu anda Türkiye'deki krizin temel kaynağıdır. Sekülerizm, sadece dini ve politik otorite ve kurumlar arasında resmi bir ayırım yapmak değil, aynı zamanda homojen bir toplum mühendisliği için pozitivist bir devlet ideolojisidir. Türkiye'de sekülerizm, Üçüncü Cumhuriyet'in (1871-1942) jakoben-devletçi ve pozitivist Fransız geleneğinden türemiştir ve bu sebepten de sekülerliğin Anglo-Sakson anlayışından belirgin biçimde farklıdır. Dini pratikler ve vatandaşlarının inançları konusunda tarafsız olan bir devlet yerine, jakoben seküler devlet, dinin bütün dışavurumlarını kamusal alandan uzaklaştırmayı ve dini, devletin sıkı kontrolü altında tutmayı amaçlamaktadır. Türkiye'de entelektüel ve politik bir proje olarak Kemalizm, Türk toplumunun geniş kesimlerini farklılaştıran, marjinalleştiren ve dışlayan uzun bir geçmişe sahiptir. Hukuk ve eğitimin sekülerleşmesi, Kemalist yaklaşımın iki aracıdır. Türkiye'deki İslami siyasal güçler incelenirken sekülerizmin dışlayıcı tarihi de hesaba katılmalıdır (Yavuz ve Balcı, 2018:3-4).

Bu alıntıdaki çıkarımın, Cumhuriyet'in kuruluş tecrübesini göz ardı ettiği açıktır.¹ Selçuklu-Osmanlı mirası üzerine tesis edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin geçmiş tecrübelerinden dolayı Fransız modeli laikliğin uygun bir tercih olabileceği göz ardı edilmektedir. Diğer bir ifadeyle kıta Avrupası özellikle de Fransa örnek alınırken, bu örnek, mevcut ülke tecrübesi üzerine inşa edilmiştir yani tecrübe yerlidir. Patrona Halil İsyanı,² Kabakçı Mustafa İsyanı³ vb. olaylar dikkate alındığında, konunun yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin laik sistemi benimsemesinde olmadığı görülür. Yukarıda bahsedilen ayaklanmaların nedeni de laiklik değil Nizam-ı Cedid adında yeni bir ordunun kurulmak istenmesi gibi yenilikçi gayeleri de içeren (Beydilli, 2001: 8-9) bir dizi siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmeden kaynaklanmaktadır (Özcan, 2007: 189-192). Statükonun verdiği karşılık ayaklanma olmuştur. Osmanlı'nın teokratik yapısı dikkate alındığında, mevcut din referanslı ayaklanmaların olmaması gerekirdi. Bu örneklerde özellikle de Nizam-ı Cedid adında yeni bir ordunun kurulması örneğinde statükonun ayaklanma aracı geleneksel bir nüfuz alanı⁴ olan din olmuştur.

Diğer bir husus ise referansta bulunulan Anglosakson laiklik anlayışının, ait olduğu bağlamdan çıkarılarak yer bulduğu bütünlükten soyutlanması ve başlı başına bir parametre olarak değerlendirilmesi yani devletin dini alana hiç müdahale etmemesi olarak yorumlanmasından kaynaklanan çıkarımdır. Böyle bir değerlendirme yapılırken de İngiliz ve ABD sisteminin önerilmesi veya bu sistemlere referansta bulunulması, bağlam ve bütünlük dikkate alındığında yanıltıcı durmaktadır.

Şöyle ki İngiltere'de Anglikan Kilisesinin yönetiminde Canterbury Başpiskoposu ile kral veya kraliçe yer almaktadır (Fairchild, 2019:6). ABD de ise durum daha da farklıdır. Üç temel dini grubu yani Katoliklik,

¹ Bu çalışmanın yazarı, “Kemalizm” ile “Atatürk İlke ve İnkılapları” arasında fark görmektedir. Ancak bu çalışmanın konusu bu farkı kritize etmek olmadığından, “Kemalizm” ile “Atatürk İlke ve İnkılaplarının” aynı şey olmadığına değinilmekle yetinilmiştir.

² Patrona Halil İsyanı için bakınız Mustafazade (2018: 1-27).

³ Kabakçı Mustafa İsyanı için bakınız İnce (2008: 281-308).

⁴ Diğer bir geleneksel nüfuz alanı ise milliyetçiliktir. İşler ters gittiğinde yükselişe geçen aşırı sağ eğilimler de günümüz itibarıyla örneğin Avrupa'nın sıkıntısıdır. Kısaca Stalin dönemi halk demokrasisi de dâhil olmak üzere, aşırılığa kaçtığına veya aşırılığa kaçan düşünce sistemlerinin kontrolünde olduğu sürece, tüm iyi değerler, sorun ve çatışma kaynağı haline gelmektedir. Lakin bu çalışmanın ilgi odağı çerçevesinde sadece din konusu ele alınmıştır.

Protestanlık ve Yahudiliğin herhangi birini temsil eden siyasi bir teşekkül örneğin kıta Avrupa'sında olduğu gibi Hristiyan Demokrat Parti yoktur. Bu grupların menfaati siyasi kanallar aracılığıyla Cumhuriyetçi ve Demokrat Parti şemsiyesi altında gözetilir ve söz konusu dini gruplarda bunu içselleştirmiştir. ABD'deki mevcut durum, laikliğin dini gruplar tarafından da içselleştirildiğini göstermektedir. Hatta bu iç dini toplulukta birbiriyle uyumlu hareket etmekte, genel ahengi bozmamaktadır. Tarihçi Macridis'in tespitiyle din, politik alanda bir uzlaştırma vasıtasıdır. ABD'de politika ve dini birbirine karıştırmak yasak olduğundan, din toplumda anlaşmazlık kaynağı olmaktan kurtulmuştur. (Macridis,1960: 245-246). Diğer bir ifadeyle din ve politika, birbirine saygı duymak üzerine tesis edilmiştir.

Şehirlerin politik hayatında veya milli politikada dini cematların [cemaatlerin] temsilcileri olan papazlar, pastörler ve rabbinler daima üçü birlikte seyahat ederler. Herhangi bir siyasi toplantıda bunlardan hangisi uygun gelirse içlerinden birisi Allah'ın yardımını talebederek dua edebilir. Hiçbir siyasi organizasyon bu üç dinin temsilcisine eşit bir şekilde yer vermeden tamamlanmış sayılmaz. Mesela, New York gibi bir Eyalette, üç dinin doğru bir şekilde oranlı olarak yer almadığı bir seçim listesinin takdim edilmesi düşünülemez bile...

...Mesela, New York şehrinde dengeli bir seçim listesinde bir Yahudi, bir İtalyan katoligi, bir zenci, bir İrlandalı katolik adayın bulunması kaçınılmazdır. Şayet Belediye seçimlerindeki [seçimlerindeki] bir yer için bir Yahudi Cumhuriyetçilerden aday olarak gösterilirse, aynı seçimde senatör veya vali olarak Demokratların bir Yahudi adayının kazanma şansı kuvvetlidir. Bununla beraber altını çizerek belirtmek lazım gelirse, kemikleşmiş dini veya etnik gruplar mevcut [mevcut] değildir. Mesela, birçok seçimde Cumhuriyetçiler New York şehrinin belediye başkanlığı için bir yahudiyi. aday göstermiş olmalarına rağmen, seçimi

kazanamadılar, çünkü aday Cumhuriyetçilerdendi.
(Macridis,1960 [1998]: 245-247).

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, mevcut veriler ışığında ABD’de laiklik millet olma idealine ve demokrasiye hizmet etmektedir ve bu dini grupların da en azından üç büyük dini grubun yani Protestanlar, Katolikler ve Yahudilerin iltifat ettiği bir husus olarak durmaktadır. Dini veya etnik bir taassubun olmaması ise demokrasi için ayrı bir kazanımdır.

Her ülkenin kendi siyasi tarihi, kültür ve bağlamı dikkate alındığından herhangi bir ülkenin şartlarının nevi şahsına münhasır olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte benzerlikler üzerinden bir kategorizasyon yapıldığında Türkiye’nin bağlamı Kıta Avrupa’sına daha uygun düşmektedir. Türkiye örneğinde, dini gruplara karşı devletin herhangi bir müdahalesi olmasın, dini gruplar da gelişebilecekleri rahat liberal bir ortam bulsunlar dendiğinde, FETÖ örneği bunun böyle gerçekleşmediğini, FETÖ’nün devlete paralel olma sürecinde diğer dini grupları da yıldırma için çaba sarf ettiğini, diğer dini grup liderlerinin de hapse atıldığını gözlemlemek mümkündür ve bu örnek FETÖ ile sınırlı değildir. İslam coğrafyasındaki pratiğe bakıldığında gücü ele geçiren dini grubun diğerlerini ezdiğini en azından bitmek tükenmek bilmeyen mezhep mücadelelerinden gözlemlemek mümkündür.

Sonuçlar, sosyal bir hareket olarak başlayan cemaatlerin misyonunu tamamladıktan sonra dağılmadığını, kendine yeni vizyonlar belirleyerek büyümeye ve köklerini derinleştirmeye çalıştığını, nihayetinde ontolojik olarak kendini tekel yahut üst sistem olarak gören devlet ile çatışmanın kaçınılmaz olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, mevcut tecrübeler sosyal hareket olarak başlayan dini hareketlerin zamanla siyasi bağlama kaydığını göstermektedir.

Benzer nedenler benzer sonuçlar doğuracağından, Türkiye’nin kendi demokrasisini güçlendirmesi, hukukun üstünlüğü ve kuvvetler ayrılığı ilkelerini değerli parametreler olarak koruması gerektiğini söylemek mümkündür. Ayrıca kontrol mekanizması açısından bürokrasinin yahut güçlü kurumların varlığı da önemlidir. Mujeeb R. Khan’ın tesbitiyle devlet kurumlarını kontrol etme ve hukukun üstünlüğünü zayıflatma girişimleri, Türkiye’deki mevcut siyasi krizin kurumsal çerçevesidir (Khan, 2018: 46, 77). Bunun dışında liyakat,

ekonomik refah, kadın haklarının daha doğrusu kadınlarda da bireyselliğin⁵ geliştirilmesi ayrıca önemli hususlardır. Her şeyden önce devletin sağlayacağı konfor ve güvenin, cemaatlerin sağlayacağı konfor ve güvenden daha fazla olması gerekmektedir. Devletin, toplumun standartlarını yükseltmeye çalışması önemli ve haklı bir kaygıdır. Ancak bunu devlet, o anlamda siyasi otoriteler, bireyleri dışlamadan ve kutuplaştırmadan yapmalıdır.

Anglosakson örneklerin özellikle de ABD tecrübesinin dikkate alınabilmesi için bu tecrübeyi içselleştirebilecek toplumsal bir yapının olması gerektiği de aşikârdır. Yani Türkiye ve çoğu ülke örneğinde; Hristiyanlar ve Yahudiler gibi diğer tevhit dini gruplarının önde gelen isimlerinin bırakın bir arada yürüdüğünü, aynı ümmetin hatta aynı ulusun içindeki farklı dini liderler bile birbirini rakip olarak görmektedir. Haliyle laiklik, çoğulcu demokrasi için de önemli bir parametredir –çeşitli dini grupların bir arada yaşayabilmesi için de gereklidir.

Bu konuda ümit verici husus Hristiyan dünyanın Orta Çağ tecrübesi dikkate alındığında Hristiyan dünyanın da benzer bir süreci yaşadığı ve bunu aştığı, İslam coğrafyasının da bu süreci başarıyla atlatabileceğine ilişkin beklenti yahut önermedir. Son olarak terörizmle mücadelede laik sistemin menşeinden ziyade terörizmi yaratan sosyal, ekonomik ve kültürel nedenler ile terörizmin retoriğini oluşturan unsurlara odaklanması gerektiğini ifade etmek yerinde olacaktır.

Kaynakça

Beydilli, K. (2001). Kabakçı isyanı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, 8-9. Erişim Adresi: <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/24/C24007753.pdf>.

⁵ Kadın haklarının geliştirilmesi, din referanslı terörizmle mücadelede önemli bir araçtır. Arka planda kontrol altında tutulmaya çalışılan ve nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan kadın nüfusunun dini grupların tasavvur ettiği gibi şekillenmesi yani arka planda bırakılması, toplum için ne büyük bir kayıptır. Diğer bir ifadeyle, bireysel kimliğin yahut bireyselliğin, kadın cinsiyetinde de geliştirilmesi önemlidir.

Fairchild, M. (2019). Anglican Church overview. Erişim Adresi: <https://www.learnreligions.com/anglican-episcopal-denomination-700140>.

İnce, Y. (2008). Bir görgü tanığının gözünden Kabakçı Mustafa isyanı. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, 9, 281-308. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/641010>.

Khan, M. R. (2018). The July 15th coup: A critical institutional framework for analysis. H. M. Yavuz ve B. Balcı (Ed.), *Turkey's July 15th Coup, What Happened and Why* içinde (s.46-77). Salt Lake City:

Macridis, R.C. (1960 [1998]). Amerika Birleşik Devletlerinde laiklik. M. Koştaş (Çev.), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30, 245-266. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/585042>.

Mustafazade, T. (2018). Bir yabancı gözü ile Eylül 1730 isyanı. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 33, 1-27. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/491432>.

Özcan, A. (2007). Patrona isyanı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 34, 189-192. Erişim Adresi: <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/34/C34011103.pdf>. Erişim Tarihi: 1.01.2020.

Yavuz, H. M. ve Balcı, B. (Ed.) (2018). *Turkey's July 15th coup, what happened and why*, Salt Lake City: The University of Utah Press.

BÖLÜM 3

3ULUSLARARASI İLK KADINLAR KONGRESİ'NE (1899)
TÜRKİYE'DEN KATILAN KADIN MİSYONER MARY
MİLLS PATRİCK VE TANITIMINI YAPTIĞI OKUL:
DARÜLMUALLİMAT

Doç. Dr. Nebahat GÖÇERİ

ULUSLARARASI İLK KADINLAR KONGRESİ'NE (1899) TÜRKİYE'DEN KATILAN KADIN MİSYONER MARY MILLS PATRİCK VE TANITIMINI YAPTIĞI OKUL: DARÜLMUALLİMAT

Nebahat GÖÇERİ¹

Doç. Dr. , Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

GİRİŞ

Bu bildirinin konusu memleketi Amerika'dan kalkıp Osmanlı ülkesine/Türkiye'ye gelen bir kadın misyonerin Uluslararası İlk Kadınlar Kongresi'nde (The International Congress of Women, 1899) Osmanlı'nın kız muallim mektebi olan Darülmuallimat'ı (kuruluş: 1870) tanıtmış olmasıdır. Türkiye'de öncelikli ve ağırlıklı olarak gayri müslim kızlarının eğitimini için çalışan Dr. Mary Mills Patrick (1850-1940) İngiltere'nin Londra şehrinde Aberdeen kontesinin himayesinde yapılan kongrede Darülmuallimat hakkında yaklaşık bir sayfa kadar tutan bir bildiri sunmuştur.

¹ Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi. Bu bildiri "3-5 Ocak 2020" tarihlerinde Adana'da gerçekleştirilen "Uluslararası 5 Ocak Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi"nde sunulmuştur.

5 Ocak Kongresi'nde sunulmuştur.

Uluslararası İlk Kadınlar Kongresi'nde sunulan bu bildiri bağlamında üzerinde durmamız gereken ana çizgiler şunlardır:

1) Görevi Hıristiyanlığı yaymak olan Amerikalı bir kadın misyonerin Osmanlı ülkesinde/Türkiye'de kızların/kadınların eğitime dair yaptığı faaliyetler nelerdir?

2) Uluslararası İlk Kadın Kongresi'ne Osmanlıyı/Türkiye'yi temsilen resmi olarak mı yoksa gayri resmi olarak mı katılmıştır, elimizde buna dair tarihi belge var mıdır?

3) Kongre bağlamında kız muallim mektebi olan Darümuallimat hakkında bizim eğitim tarihi kitaplarımızda yer alan ve almayan neleri gündeme getirmiştir?

4) Türk kızlarının/kadınların eğitimi ile Türk kadın hareketine (feminizm) nasıl bir etkisi ve katkısı olmuştur?

Mary Mills Patrick (1850-1940) hakkında tarihi kaynaklarda yeteri kadar belge ve bilgi bulunmaktadır. Ünlü Amerikalı kadın misyoner Dr. Mary Mills Patrick'in üç önemli özelliği vardır.

1) Bir kadın Hristiyan-Protestan misyoneri olmak, bu iş için kurulan teşkilatta görev almak.

2) Yüksek düzeyde (felsefe doktoru) bir eğitmeni olarak Osmanlı memleketinde okullar açmayı kendisine misyon/ görev edinmesi.

3) Osmanlıdaki ilk feminist (kadın hakları aktivisti) olarak tanınmasıdır.

Mary Mills Patrick aslen İrlanda'dan Amerika'ya göç eden bir ailenin kızıdır. Bir Amerikan Protestan misyoneri ve eğitimcisi olarak ömrünü kadınların yüksek tahsil yapmasına adanmıştır. Bu amaçla önce ülkesinde çalışmıştır. Daha sonra başka ülkelerde lise düzeyinde kız okulları (girls' high school) açmaya adanmıştır. Bu okulları da özellikle Türkiye'de önce gayri müslim Osmanlı vatandaşları olan Ermeni kızları için açmış, daha sonra hedefini büyüterek Müslüman-Türk kızları için de Osmanlı'nın yönetim merkezi İstanbul'da okul açmıştır.

Onun eğitimci kimliğinin en önemli yanı İstanbul'da Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nde hocalık yapması ve ülkemizdeki pek çok önemli kadın şahsiyetin eğitiminde etkisinin ve katkısının olmasıdır. Bu durum başlı başına değerlendirme yapmayı gerektiren bir durumdur. Türkiye'de sadece gayri müslim kızların değil, Müslüman Türk kızların eğitiminde de büyük katkıları olmuştur. Türk kızlarının eğitim hayatına dahil olması için çok gayret sarf etmiştir. Ülkemizde çok sayıda tanınmış kadının doğrudan öğretmeni olmuştur.

Patrick öğrenimini Lyons Collegiate Institute'de Iowa'da Lyons'ta 1869'da tamamlamıştır. 1871'de American Board of Commissioners for

Foreign Missions'a katılmıştır. Bir misyoner olarak ilk önce Osmanlı vatandaşı Ermeni kızlarını eğitmek için Erzurum'a gelmiştir. Erzurum'da çalışırken eski ve modern Ermeniceyi öğrenmiştir. Erzurum'dan sonra 1875'te İstanbul'a gelmiştir. O zamanki adıyla "Ev Okulu" (Home School) olarak bilinen ve aslında bildiğimiz mektep binaları olmadığı için evlerde yürütülen eğitim faaliyetinin başında bulunmuştur.

Daha sonraki dönemde kariyerini biraz daha geliştirmiştir. Amerika'da Iowa Üniversitesi'nde (University of Iowa) 1890'da master derecesi almıştır. Aynı sene Commonwealth of Massachusetts'in planlaması ve güvencesi altında American High School'u İstanbul'da Kızlar için Amerikan Koleji (College for Girls at Constantinople) açılması kararlaştırılır. Bu okul daha sonra boğazın karşı yakasında bulunduğu için, bu yakaya da İstanbul denildiği için kısaca İstanbul Kız Koleji (Constantinople Woman's College) olarak tanınacak olan okuldur. Böylece Patrick başlangıçta sadece gayri müslim kızlara eğitim veren Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nde (American High School for Girls in Scutari) çalışmaya başlamıştır. Patrick bu kolejin açılışında 1889'da müdür (principal) olarak görev yapmıştır. Burada çalışırken yazlarını Rum köylerinde geçirmiştir. Böylece bildiği dillere Ermenicenin yanında Grekçe/Yunanca ve Türkçeyi de eklemiştir.

Patrick yaz mevsimlerinde eğitimini Avrupa'da sürdürür. Heidelberg Üniversitesi'nde (Universities of Heidelberg), Zürih, Berlin, Leipzig, Paris ve Oxford'ta tahsilini tamamlar. En son 1897'de İsviçre'de (Switzerland) Bern Üniversitesi'nde (University of Bern) felsefe doktoru unvanı alır. Doktora tezi 1899'da "Sextus Empiricus and Greek Scepticism" adıyla basılır. 1905'te İstanbul'un Asya yakasında bulunan Üsküdar'daki Kız Koleji bir yangında tahrip olur. Bundan sonra İstanbul'un Avrupa yakasında, Arnavutköy'de yeni bir kolej açılır. Bu okuldaki "mission board"a bağlı olan yeni görevi 1908'de sonra erer. Bundan sonra 1914'te yeni kampus işgal edilir. Mission Board'daki kayıtlarda 1871-1913 yılları arasında görevde bulunduğu bilgisi kayıtlıdır. (Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions: Missionary Index Author Index)

Patrick Balkan Savaşları (1912-1914) esnasında, II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918), ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında koleji açık tutmayı başarır. Bu dönemde kolejde çok önemli değişiklikler yapar. Kolejde çok az sayıda olan gayri Müslim olan Rum, Ermeni, Bulgar kızlarının yanı sıra çok sayıda Müslüman Türk kızlarının koleje kayıt olarak lise öğrenimi (higher education) yapmasının önünü açar. Kolejin müdüreliğini emekli olduğu 1924 yılına kadar sürdürür. Bundan

sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne geri döner. Amerikan Kız Koleji daha sonra yakınlardaki erkek çocuklarına eğitim veren ve kendisinden daha önce kurulmuş olan Robert College'e (kuruluş: 1863) bağlanır.

Mary Mills Patrick'in birkaç tane kitabı vardır. Bunlar: "Sappho and Island of Lesbos" (1912), "The Greek Skeptics" (1929), "Under Five Sultans" (1929), ve Amerikan Koleji'nin kuruluş tarihini anlatan bir biyografi olan "A Bosphorus Adventure" (1934)'dir. (<https://www.britannica.com/biography/Mary-Mills-Patrick>) Osmanlıca kaleme aldığı bir eseri de "Amerika'da Kadınlara Mahsus Yüksek Tahsil" (1928) (Patrick, Amerika'da Kadınlara Mahsus Yüksek Tahsil, 1928) adlı kitapçıktır.

Patrick'in eserleri içinde Türkçeye çevrilenler vardır. Bunlar: İstanbul Kız Koleji/ Bir Boğaziçi Macerası (1871-1924), Son Sultanların İstanbul'unda Siyaset ve Modernleşme Yabancı Okullar adlı eserleri vardır.

Patrick'in hakkında gerek yurt dışında gerek Türkiye'de yüksek lisans ve doktora tezleri yapılmış ve onun eğitim faaliyetleri değerlendirilmiştir. (Kaçmaz, 2014) (Garlitz, 2008) (Koçak, Güz, 2017) (Şahin, 2004)

Osmanlıda Kız Eğitim Kurumları:

Bilindiği üzere Osmanlı'da kız çocuklarının eğitim-öğretimi “sıbyan mektebi” düzeyinde bir eğitim görmekteydiler. Bu sıbyan mektepleri “medrese” denen kurumların ilk basamağı idiler. “Medrese” denen ve dini öğretim yapan bu klasik kurumların yanında ilk kez adına “mektep” denen “maarif teşkilatı” altında yapılandırılan kurumlar açılmıştı. Osmanlıda ilk kez “rüşdiye” yani “ortaokul” düzeyinde açılan ve erkek çocuklarının devam edebildiği mektep Osmanlı'nın ihtiyaç duyduğu “devlet memurlarını” yetiştirmek üzere açılmıştı. Rüşdiye düzeyindeki mektebin muallim ihtiyacını karşılamak için ise 1848'de “Darümuallimîn” yani “Erkek Muallim Mektebi” açılmıştı ve bu mektep “lise” düzeyinde idi.

Kız çocuklarının eğitim öğretimi sıbyan mektebiyle sınırlı kalmakla birlikte Osmanlıda kız çocukları için de 1859'da ilk kez “İnas Rüşdiyesi” yani “Kız Ortaokulu” açıldı. Daha sonra kız orta mektebine/okuluna kız muallim/muallime yetiştirmek için ihtiyaç ortaya çıkınca 1870'te ilk kez Darümuallimat yani “Kız Muallim Mektebi” açıldı. Bu okul da “Darümuallimîn” gibi “lise” düzeyinde bir okul idi. Darümuallimat 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnesi'nin yayınlanmasından hemen sonra açılması bakımından da önemlidir.

Mary Mills Patrick Türkiye'deki "misyon" görevine 1871'te Erzurum'da başlamış, 1875'te geldiği İstanbul'da ise Darümuallimat açılalı 5 sene olmuştu. Patrick İstanbul'da daha sonra Amerikan Kız Koleji'ne dönüşecek olan ilk "ev okulu"nu gayri Müslim Osmanlı vatandaşı olan kızlara açtığına göre kız muallim yetiştiren Darümuallimat'tan haberdardır. Görevi Osmanlıda kız okulları açmak olduğundan sadece gayri Müslim kızları ile değil Müslüman Türk kızlarının eğitimi de görev alanı (misyon gereği) dahiline girmektedir, denilebilir. Çünkü Amerikan Koleji'ne sadece gayri Müslim kızları değil daha sonra Müslüman kız öğrenciler de alınacaktır.

Yine aynı tarihler Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da kadın hareketinin (feminizm) başladığı ve güçlü olduğu bir döneme tekabül etmektedir. Patrick sadece bir eğitimci değil, aynı zamanda Osmanlıda feminist hareketi başlatan ilk kadın olarak da bilinmektedir. Örneğin İstanbul'da ilk kez bisiklete binen kadın olmuştur. Onun bu davranışı sadece Müslüman Osmanlı kadınları tarafından değil gayri Müslim Osmanlı vatandaşı olan kadınlar tarafından da yadırganmıştır. Kuşkusuz bizim dikkat çekmek istediğimiz nokta onun bisiklete binmesi değildir. Aksine kadın hareketinde bir taraftan kadının özgürleşmesine vurgu yapılırken, öteki taraftan kadının özgürleşmesinde en güvenli yolun

kadının eğitilmesi, yani “kadın eğitimi” olarak görülmesidir. Eğitim hareketlerini sadece toplumların ilerlemesinin bir sonucu olarak değil, toplumsal değişimi tetikleyen birer sosyal olay ve olgu olarak görmek gerektiğidir.

Kadın örgütlenmesi en sonunda kendisini ilk kez Avrupa’da Temmuz 1899’da yapılacak olan uluslararası nitelikteki kadın kongresinde daha somut bir biçimde gösterecektir. Bundan önceki tarihlerde ise Amerika’da bütün kadınların katıldığı toplantılar yapılmıştır. Gerek kadın örgütlenmesinin ve sesini daha güçlü bir şekilde duyurmanın bir sonucu olarak, gerek Türkiye’deki misyon görevinin bir gereği olarak Mary Mills Patrick de bu kongreye katılır. Böylece ister Müslim gerek gayri Müslim olsun Türkiye’deki kızların eğitimi meselesinin uzantısı olarak ilk kez 1899’da İngiltere’de, Londra şehrinde yapılan The International Congress of Women’a Türkiye’den Mary Mills Patrick katılır. Toplantı “International Council of Women” ana başlığı altında beş alt oturumda yapılmıştır: “Women in Professions”, “Women in Social Life”, “Women in Industrial Life”, “Women in Politics” ve “Women in Education”. (The International Congress of Women, 1899)

Kongre kayıtlarında Türkiye’den katıldığı belirtilen Patrick’in Osmanlının resmi temsilcisi mi, yoksa gayri resmi olarak Osmanlı

ülkesinden /Türkiye’den katıldığı belirtilmemiştir. Bu kongrede Patrick “Eğitimde Kadın” (Women in Education) başlıklı eğitim oturumunda bir sunum yapar. Bu oturumda (Educational Section) Osmanlının ilk ve tek kız muallim mektebi olan ve lise düzeyinde bir eğitim veren Darülmualimat’ın (1870) tanıtımını yapar. Bu tanıtım yapıldığında Darülmualimat yaklaşık 30 senedir açık olan ve eğitim veren bir kız okuludur. Kadın Kongresi’nin metinleri bir sene sonra, 1900 senesinde Aberdeen Kontesi’nin himayesinde basılır. Bu belgelerde Patrick’in kongreye “Türkiye’den” katıldığı kaydı yer almaktadır. Yaklaşık bir buçuk sayfa tutan bu sunumda Patrick kızlar/kadınlar için Osmanlıda 1850’lerden sonra eğitim kurumları açıldığını belirtir. Verdiği bilgilere göre bu tarihten önce Osmanlıda kızların okuması çok da alışıldık bir durum değildir. Kızlar sadece hüsn-ü hat (yazı sanatı) vb. alanlarda yetiştirilmektedir. Yine onun verdiği bilgiye göre Osmanlıda saray kadınları okuma-yazma dışında sarayın yönetiminde de görev almışlardır. Bu kadınlar hesap-kitap işleriyle ilgilenmekteydiler. Saraydaki bu işler daha çok Valide Sultanlar tarafından yapılmaktadır.

Patrick kız çocuklarının 10-11 yaşlarına kadar erkek çocuklarla birlikte ilköğrenim düzeyinde eğitim gördüğü, ancak 1839’dan sonra, Abdülmecid döneminde kız çocukları için okullaşmanın başladığı

bilgisini verir. Patrick'in dediğine göre bu işin öncülüğünü Valide Sultan yapmaktadır. Valide Sultan saraydaki köle kızlarını (cariyeleri) bir araya toplar. Onlar için öğretmen tayin eder. Böylece kızlar için okullaşma sürecini başlatır.

Patrick'in belirttiğine göre Osmanlıda kızlar için okullar üç derecedir. Bunlar yüksek, orta ve ilköğretim derecesinde eğitimidir. Bu bağlamda Sultan Abdülaziz döneminde Darümuallimat (Kız Öğretmen Okulu, 1870) açılmıştır. Bu okuldan mezun olan kızlar ülkenin içlerine gönderilerek muallimelik yapmaktadırlar. Patrick muhtemelen bu üç dereceli okul açıklamasını 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne dayandırmıştır.

Patrick'in kaydına göre Darümuallimat üç yıllıktır. Programda Farsça, Arapça, Türk edebiyatı, pedagoji, temel fen bilimleri, matematik, iğne işi ve piyano ile ahlaki ve dini nitelikli sekiz ders vardır. Okulda hiçbir yabancı dil eğitimi yapılmamaktadır.

Patrick'in tespitlerine göre bu okulda öğrencileri heyecanlandıracak hiçbir öğretim yöntemi kullanılmamaktadır. Ancak bu kızlarda hızla artan bir kültür derecesi ve ilerleme arzusu vardır. Buna karşılık okulda yapılan eğitim de yeterli değildir. Bütün bu yetersizliklere rağmen artık birçok Türk kadını gazetelerde yayınlanmak üzere makale yazabilecek düzeye

gelmiştir. Makalelerde de adlarını gizlemeden açıkça yazmaktadırlar. Birçok Türk kadını özel öğretmenlerden ders almakta ve kendilerini böyle yetiştirmektedirler. Bu kadınlara ders verenler derslerini saat hesabıyla öğretmektedirler. Bu şekilde Sokrates'in ve Sofistlerin öncü olmasına, öncülük yapmasına benzer birer gerçek öncü olmuşlardır.

Patrik'in tespitine göre Türkiye'de kızların eğitimi daha çok haremde özel öğretim biçiminde saray yönetimince düzenlenmiştir. Bu eğitilmiş kızların içinde Boğaziçi vapurlarında akıcı bir dille Fransızca, Almanca, İngilizce ve başka dillerde konuşanların olması hiç de nadir rastlanılan olaylardan değildir. Bu şekildeki eğitim batılı fikirlerin ve batı etkisinin de bu kadınlar arasında yayılması bakımından bir kanal açmıştır.

Patrick'in İstanbul'da bulunduğu süre içinde yaptığı görüşmelerden çıkardığı sonuçlara ve tespitlere göre Türk kızları/kadınları arasında bağımsız düşünceler gelişmektedir. Bu kızlar/kadınlar bütün toplumsal ve sınıfsal baskılara rağmen büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Kızlar/kadınlar son kertede kurtuluşlarının yani kadınlığın kurtuluşunun yavaş yavaş ama sağlam ve kesin bir biçimde gerçekleşmesini sağlayacak bir güce erişmişlerdir.

SONUÇ

Mary Mills Patrick'in yaptığı bu kısa sunuma kongreye katılan birkaç kadın katılımcı yine birkaç cümle ile katkıda bulunmuşlardır. Patrik'in sunumuna dair sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

- 1) Darümuallimat yani Kız Öğretmen Okulu ilk kez yapılan ve uluslararası bir niteliği olan kadın kongresinde tanıtımı yapılan ilk Türk öğretmen okulu olmuştur.
- 2) Bu okulun tanıtımını bir Müslüman Osmanlı vatandaşı olan kadın veya gayri müslim bir Osmanlı vatandaşı olan kadın değil, bir Amerikan vatandaşı olan gayri Müslim ve üstelik Hıristiyan-Protestan misyoneri olan bir kadın yapmıştır.
- 3) Bu tanıtımda bizim eğitim tarihi kitaplarımızda açık seçik bir biçimde değil, muğlak bir biçimde ifade edildiği söylenebilecek, hatta hiç bahsedilmediği iddia edilecek bir şekilde Darümuallimat'ın öğrenci kaynağının Osmanlı sarayındaki, haremdeki cariye/köle kızlar olduğu bilgisidir.
- 4) Valide Sultanların Osmanlı sarayındaki etkin konumunun diğer kadınlar ve kızlar için değil ama saraylı kızlar için olsa da kızların okullaşmasında öncülük etmiş olduğu gerçeğidir.
- 5) Eğitim gören kızların kadının kurtuluşuna, kadının özgürleşmesine ve kendi geleceğine kendisinin sahip çıkması gerektiğine dair batılı bir zihin

formatına okullaşma yolu ile ulaşmaya başlaması da gelecek günler için bir zihniyet değişikliğinin ilk habercisidir. Tanzimat'la başlayan bu değişiklik Cumhuriyet'le sonlanacaktır.

- 6) Türk kızları/kadınları adına kongreye bir gayri Müslim Amerikan kadınının katılması duygu düzeyinde hoşlanmasak bile düşünce düzeyinde kadın eğitimi ve kadın hareketi bakımından “tarihe not düşülmüş olması” nedeniyle önemlidir.

EK: The International Congress of Women, (1899), sayfa 65 ve 66'da yer alan bildiri metni.

Education of Women in Turkey.

Dr. Mary Mills Patrick (Turkey).

Schools for women in Turkey had all been founded during the last half of the present century, as previously to that time it was not customary for the women of Turkey to learn to read, although there had been exceptions even in the darkest ages. They knew that the art of letters was not entirely neglected by Mussulman women during the past centuries of Turkish history, from the writinge of some of the more celebrated among them.

Formerly there must also have been women in the palace who knew how to write and read and keep accounts, for the laws of palace government did not change, but went back to ancient times, and one of these was the custom of appointing a woman as chief treasurer of the women in the palace; and when there was no Validé Sultana (mother of the Sultan) living, this official was the first or chief woman.

The origin of the Turkish public schools must be traced to the old custom of having a training class connected with the mosques, to prepare readers for the religious services. These classes gradually developed into community schools for both boys and girls, which the girls were allowed to attend till they were 10 or 11 years old, thus learning to read and sometimes to write. (sayfa 65)

During the reign of Abd-ul-Medjid, from 1839 to 1861, the Validé Sultana was very much interested in education, and tried to introduce better methods into the public schools, instead of the chanting in concert of the Koran, which had previously constituted all the teaching. There were then no schools for girls alone, but this Validé Sultana gathered the slave girls of the palace together and provided teachers for them, thus making a beginning of schools for girls in Turkey.

It was now 40 years since the first public school for girls was established, and at the present time schools for Mohammedan girls are officially of three grades -

high, secondary and primary - but the education given was exceedingly elementary, and did not satisfy the desire that existed, in an ever-increasing degree among Mussulman women, for a fuller and freer life.

There was one normal school for Mohammedan girls, called the "Dar-ul-Moualimat," or "Home of the Lady Teachers," which is situated in Stamboul. It was opened under Sultan Aziz, and contained girls from the poorer classes who need to be provided with a career, and who were sent into the interior of Turkey as teachers, after finishing the course of study in this school. The programme of study presented a course of three years, and includes Persian and Arabic, Turkish literature, pedagogics, elementary science and mathematics, needlework and the piano, and eight courses in morals and religion. No foreign language was taught in the school. A European visitor is impressed with the air of calmness that pervaded all the classes, and with the fact that no methods were used that might tend to undue cerebral excitement on the part of the young women studying there.

There was at present a rapidly increasing degree of culture and desire for progress among Turkish women, although it was not due to the schools or the system of education pursued there.

Many Turkish women now write for the papers, and about four years since a newspaper was started, which was nominally contributed to only by Turkish

women. Many Turkish women had fitted themselves for private teachers, and go around among the people, teaching by the hour any subject that was required, and they were as truly pioneers in this direction as were the Sophists in the time of Socrates.

A large part of the education of girls in Turkey was carried on by private governesses in the harems. It was not at all un-common to meet a Turkish woman on the Bosphorus steamers who spoke fluently French, German or English, and occasionally all three languages. While the education thus given was in the (sayfa 66) main linguistic, it yet afforded a channel for the entrance of western ideas and influence. Conversation with Muselman women in the capital revealed much progress at the present time in independence of thought, and while social conditions had un-avoidably arrested the development of Turkish women as a class, there were forces slowly but surely working among them which would inevitably result in their final emancipation.

Dr Engel Ignacz (Hungary) gave an account of education for women in Hungary. They had, she said, equal opportunities with men, but she was afraid they were not quite earnest enough to make it a success.

Miss Grey (St Albans) said she thought the training of hand and eye was too much neglected in secondary schools. There was nothing better than a training in handicrafts to teach the accuracy which women so much needed.

Miss Alice Raven Hill, of the National Health Society, spoke on the physical training of girls, and pointed to examples in which grand mental powers had failed owing to overtaxing the body. Hygiene was a vastly interesting subject; there was no end to the value and interest it brought into life. She regretted that at those great meetings not one half-hour was reserved to consider how health could be preserved, and how the evils which threatened them could be averted.

Mrs Neilson (Norway) said women in her country had demanded much, and had been given much. The Storting, their Parliament, must have thought them very unfortunate, very unpleasant, and very disagreeable, but they had demanded, and they had got what they asked for, and the consequence was that, in their way, their girls had quite the same advantages for their education as the boys. As for an advisory body, they had one in Norway. It might have its advantage, but the result was to tie the hands of educationists. They had lost the most valuable thing they had—their liberty.

Mrs Humphrey Owen expressed surprise at the absence of mention of the excellent system of secondary education under the Welsh Act. She especially pointed to the absolute equality of women and men in schemes under the Act. (sayfa 67) (Metnin sonu).

Kaynakça

- Garlitz, R. P. (2008). *Academic Ambassadors in the Middle East: The University Contract Program in Turkey and Iran, 1950-1970*. Ohio : Doktora Tezi.
- Kaçmaz, E. (2014). *Turkish Women, Education and Missionary Practices in the Works of Hester Donaldson Jenkins*. İzmir: Doktora Tezi.
- Koçak, A. (Güz, 2017). Amerika'dan Boğaziçine Uzanan Bir Eğitimci Mary Mills Patrick ve "Amerika'da Kadınlara Mahsus Yüksek Tahsil" Risalesi. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, (16) 76-81.
- (tarih yok). *Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions: Missionary Index Author Index*.
- Patrick, M. M. (1900). International Council of Women. *Women in Education* (s. 65-66). London: T. Fisher Urwin.
- Patrick, M. M. (1928). *Amerika'da Kadınlara Mahsus Yüksek Tahsil*. İstanbul: Selamet Matbaası.
- Şahin, E. (2004). *Errand into the East a History of Evangelical American Protestant Missionaries and their Missions to Ottoman Istanbul during the Nineteenth Century*. Ankara: Master Tezi.
- The International Congress of Women*. (1899).

İnternet Kaynakları:

<https://www.britannica.com/biography/Mary-Mills-Patrick>,
10.01.2020.

Erişim tarihi:

BÖLÜM 4

VICTORIA DÖNEMİ İNGİLİZ-OSMANLI DİPLOMATİK
İLİŞKİLERİ (1837-1902)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali TÜRKMENOĞLU

VICTORIA DÖNEMİ İNGİLİZ-OSMANLI DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ (1837-1902)

Mehmet Ali TÜRKMENOĞLU

*Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti ve İngiltere Avrupa'nın doğu ve batı ucunda birbirinden coğrafi olarak farklı mekânlarda yer almalarına rağmen özellikle Osmanlı Devleti'nin son birkaç yüzyılında birbirine çok yakın olmuş iki büyük imparatorluktur. İki memleket arasındaki mesafenin uzaklığı ve İngiltere'nin XVI. yüzyıla kadar Akdeniz devletleriyle önemli bir ilişkisinin olmayışı Türk-İngiliz münasebetlerinin kurulmasını bu yüzyıla kadar geciktirmiştir. XVI. yüzyılda ise İngiltere'nin dünyaya açılması, İngiliz tüccarlarının Akdeniz'de de görülmeye başlanması İngiltere için bölgenin en önemli gücü olan Osmanlı Devleti ile münasebetler kurulmasını zorunlu hale getirmiştir.

İki devlet arasında 1580'de III. Murad'ın Fransa ve Venedik'e tanıdığı olduğu kapitülasyonların İngiltere'ye de verilmesiyle ilk ciddi münasebetlerin başladığını kabul edebiliriz. Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile ilk resmi diplomatik ilişkileri ise William Harborne'nin Ekim 1583'te İngiltere'nin daimi elçisi olarak İstanbul'a gelmesiyle başladı. Ticari gayelerle kurulan bu ilk ilişkiler uzun müddet bu doğrultuda devam etti. Ancak zamanla ticaretin siyaseti de önemli ölçüde etkilediğini görüyoruz. Nitekim XVI. yüzyılda sadece ticari amaçlarla gönderilen ve adeta bir ticaret ajanı gibi çalışan İngiliz elçileri XVII. yüzyıldan itibaren siyasi gayelere de hizmetle görevlendirilmişlerdir. Gerçekten XVI. yüzyılın sonundan itibaren İngiliz elçilerinin Osmanlı Devleti'nin yaptığı savaşlarda arabuluculuk rolünü üstlenmeye ve yapılan antlaşmalarda devletlerinin siyasi menfaatini gözetmeye çalıştığını görüyoruz. Bu durumun birkaç başarısız teşebbüsten sonra ilk başarılı örneğini 1699 Karlofça Anlaşmasının imzalanmasında İngiliz elçisi Lord Paget'in resmi arabuluculuğunun önemli payı olmasında görüyoruz.

Bundan sonraki yüzyılda ise Osmanlı İngiliz ilişkileri hem ticari hem siyasi alanlarda büyük gelişme göstermiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti bazı kayıplara rağmen yine de Avrupa'da güçlü bir devletti. Bu yüzyılda güçlenen bir başka devlette Rusya'dır. Büyüyen Rusya kendisine hedef olarak Osmanlı topraklarını ele geçirip, Akdeniz'e inmeyi seçmiştir. Ancak bu hedef İngiltere için büyük tehlike oluşturuyordu. Çünkü İngiltere bölgenin yeni hâkimiydi ve bu hâkimiyetini Rusya gibi güçlü bir devletin tehdidinde maruz bırakmak istemiyordu. Bu yüzden Osmanlı Devleti ile Rusya arasında başlayan mücadelede Osmanlı Devleti'nin tarafını tuttu ve onun toprak bütünlüğünü savundu.

İşte XIX. yüzyıl bu mücadelenin somut örneklerinin verildiği çağdır. Yüzyılın büyük döneminde İngiltere kraliçesi olan Victoria (1837-1901) da şark meselesi diye bilinen ve tüm dünyayı ilgilendiren bu meselede Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı. Victoria'nın hükümdarlığı İngiltere'nin dünya politikasında en etkin olduğu yıllara rastlamaktadır. Bu yüzden İngiltere'nin bu politikasının Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ayakta durmasında önemli katkısı oldu. Ancak İngiltere yüzyılın sonunda bu politikanın uygulanamayacağına inandı ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmaktan vazgeçti. Bu durumda Osmanlı Devleti kendisine yeni bir yardımcı buldu ise de bu, onu kurtarmaya yetmedi. Yardımcısıyla birlikte felakete atıldı. Başka bir deyişle İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nden desteğini çekmesi Osmanlı Devleti'ni sona götürdü.

Bu kitap bölümünde İngiltere'nin Victoria döneminde uyguladığı Osmanlı politikasını oluşumu, uygulanışı, değişmesi ve sonuçları açısından incelenerek ve dönemin İngiliz- Osmanlı diplomatik ilişkilerini ele almaya çalışılmıştır.

I. İNGİLTERE'NİN GELENEKSEL OSMANLI POLİTİKASININ OLUŞUMU VE VICTORIA DÖNEMİNE KADAR TEZAHÜRLERİ

III. Murad döneminde başlayan Osmanlı İngiliz ilişkileri birkaç asır boyunca genellikle ticari amaçlarla sürdürülmüş ve Osmanlı Devletinden çok İngiltere'ye menfaat sağlamıştır. XVIII. yüzyıldan sonra ise Osmanlı Devleti'nin uluslararası platformda durumu gittikçe

kötülecek ve hayatiyetini devam ettirmek için o anda düşman olduğu devlete karşı kendisine yardım etmeleri şartıyla eski ve gelecekteki düşmanlarına tavizler vererek anlaşmak ve böylece hayatiyetini devam ettirmek isteyecektir. Denge politikası olarak tanımlanan bu durum bir buluştan ziyade bir mecburiyet olarak ortaya çıkmıştır ve çoğunlukla İngiltere, Osmanlı Devleti'ni desteklediği süre boyunca başarılı olmuştur.¹

İngiltere XVIII. yüzyıl ortalarında Hindistan'ı sömürge haline getirmesiyle Doğu Akdeniz'e büyük önem vermeye başlamıştı. Çünkü Hindistan kısa zamanda İngiliz sömürgelerinin en önemli üssü olmuş ve İngiltere'ye çok önemli ekonomik çıkarlar sağlamaya başlamıştı. Bu durumda İngiltere için önemli bir diğer görev de bu sömürge imparatorluğuna çıkan yolların güvenliğini sağlamak ve oraya başka güçlü devletlerin nüfuz etmesini önlemektir.

Nitekim İngiltere, Rusya'nın Akdeniz'e yöneldiği XVIII. yüzyılın ilk yıllarında Rusya'nın bu politikasından çok rahatsızlık duymamış hatta o dönemde savaş halinde olduğu Fransa'ya karşı Rusya'nın desteğini alırim ümidiyle Rusya'nın güneye inme çalışmalarına göz yummuş hatta destek olmuştur. Bu durumun somut örneğini 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Rus gemilerinin İngiltere'nin desteğiyle Baltık denizinden geçerek Çeşme'de Osmanlı donanmasını yakmasında görebiliriz. (1770) Ancak İngiltere kısa zaman sonra bu politikasının yanlışlığını anlamaya başlamış; Rusya gibi gittikçe güçlenen bir devletin kendisinin önemli çıkarlarının olduğu Akdeniz'de görünmesinin kendisi için hiç de iyi sonuçlar doğurmayacağını, onun yerine gittikçe güçsüzleşen Osmanlı İmparatorluğu'na destek vererek onun üzerinde güçlü bir İngiliz nüfuzu kurabileceğini, böylece İngiltere'nin bölgedeki egemenliğinin kuvvetlenmesinin ötesinde Rusya gibi önemli güçlerin bölgeye sızmalarının imkânsız olacağını planlamıştır. Zaten Osmanlı Devleti de İngiltere'nin desteği ile kazandığı gücünü tabi ki İngiltere'ye karşı değil Rusya gibi İngiltere'yi de rahatsız etmeye başlayan yeni güçlere karşı kullanacaktı. Bu düşünceler İngiltere'de Hindistan'ın sömürgeleştirilmesinden itibaren yani 1754'ten beri ifade edilmeye

¹ İlber ORTAYLI, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, 1985, s. 278.

başlanmış, Küçük Kaynarca Anlaşmasından sonra tesirlerini göstermeye başlamıştı.

Nitekim İngiltere Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla (1774) Rusların Osmanlı Devleti üzerinde fevkalade önemli bir nüfuz edinmesinden rahatsızlık duymuş, böyle giderse Osmanlı Devleti'nin Rusya tarafından sona erdirileceğini, bunun da kendisi için hiç iyi olmayacağını düşünmeye başlamıştır.² Ancak İngiltere'nin bu endişeleri doğrultusunda yeni politikalar üretme ve onları uygulamaya başlaması XVIII. yüzyılın daha sonraki yıllarına rastlamaktadır.

Zaman ilerledikçe Osmanlı Devleti üzerinde Rus tehlikesinin büyüdüğünü ve İngiltere'nin Osmanlı taraftarı politikasının güçlendiğini görüyoruz. Bu destek XVIII. yüzyıl sonlarında diplomatik ve askeri iş birliği olarak hayat buldu. Bu siyaset ilk defa İngiliz Başvekili Pitt tarafından formüle edilerek dile getirilmiştir. Fransa da Rusya ve Avusturya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki genişleme siyasetlerini endişeyle takip ediyordu. O da İngiltere gibi Avrupa'da denge yanlısı idi ve Fransa'nın da Doğu Akdeniz hakkında özellikle Suriye ve Filistin üzerinde emekleri vardı ve tabii ki bu bölgelerin güçlü bir Rus tehdidine maruz kalmasını istemiyordu. Bilhassa 7 yıl savaşlarından sonra Dünya'daki önemli kolonilerini kaybetmesi kolonileşmek için kendisine yeni yerler aramasına ve dikkatini yakınında bulunan Akdeniz'e çevirmesine neden olmuştu.

Ancak İngiltere bu yeni politikasının ilk somut örneğini tahmin edileceği gibi Rusya'ya karşı değil hatta onu da yanına alarak Fransa'ya karşı verdi. Çünkü Fransa artık Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmak üzere olduğunu, onu savunmanın beyhude bir çaba olduğunu düşünmeye başlamış ve bir an önce kendisine düşen payı başkaları ele geçirmeden alması gerektiğine inanmıştı. Bu düşüncelerle Fransa 1798'de Mısır'ı işgal etti.³ Napolyon Bonapart komutasındaki Fransız ordusunun Malta'yı da ele geçirdikten sonra Mısır'ı işgali en çok bölge üzerinde emeller besleyen yani bölgeyi gelecekteki nüfuz alanı olarak gören, dolayısıyla

² Akdes Nimet KURAT, *Türk İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış*, TTK. Basımevi, Ankara, 1952, ss: 10-12.

³ Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, 5. Cilt, TTK. Yayınları, Ankara, 2007, s.36.

güçlü bir devletin egemenliğine geçmesini istemeyen Rusya ile bölgenin önemini kısa zaman önce kavramış bulunan İngiltere'nin tepkisini çekti.⁴

Osmanlı Devleti'nin ise Mısır'ı tek başına savunacak gücü yoktu. Bunun için diğer Avrupa devletlerinden yardım istedi. Buna ilk cevap veren de Rusya oldu. Böylece Osmanlı Devleti geleneksel düşmanı Rusya ile bir ittifak anlaşması imzaladı. Anlaşmaya göre Rus gemileri Boğazlardan serbestçe geçip Akdeniz'e açılacak ve Fransa ile mücadele edecekti. Bu ittifak Osmanlı Devleti'nin denge politikasının ilk somut tezahürü ve XVI. yüzyıldaki Osmanlı-Fransa dostluğu ile XVII-XVIII. yüzyıllarda Prusya gibi bazı devletlerle yapılan ittifak temasları istisna edilirse yabancı bir devletle imzalanan ilk ittifak anlaşması idi. Kısa zaman sonra Napolyon'un bu teşebbüsünün kendisi için hayati bir tehlike doğurduğunu düşünen İngiltere de Osmanlı Devleti ile bir ittifak anlaşması imzaladı. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti Fransa gemilerine tüm Akdeniz limanlarını kapatmayı, İngiltere de Fransa'yı Mısır'dan çıkarmak için Osmanlı'ya yardım etmeyi taahhüt ediyordu. Anlaşma Osmanlı-İngiliz siyaseti açısından çok önemlidir. İngiltere Hindistan sömürge yollarının emniyeti politikası gereği Mısır ile alakadar olduğu gibi bu durumdan istifade ile Fransa'nın Doğu Akdeniz'deki ticari üstünlüğüne de son vermek istemektedir.⁵ Bu anlaşma ve uygulaması İngiltere'nin geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü siyasetinin ilk somut uygulamasıdır. Bundan sonra İngiltere Osmanlı Devleti'nin devletlerarası ilişkilerinde bir denge unsuru olarak gözetilecek ve çok önemli rol oynayacaktır.

İngiltere bu politikasının uygulanmasında Rusya ile de Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü birlikte savunma konusunda anlaşmıştı. Fransa ise bu devletlere Osmanlı Devleti'nin çökmekte olduğunu, kısa zamanda Avrupa Devletleri arasında bölüşüleceğini, İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı ile anlaşıp kendisine cephe almak yerine kendisiyle bölüşüm konusunu görüşmelerini öneriyordu. İngiltere ise büyük devletlere de pay verilecek böyle bir anlaşmayı kabul edemezdi. Yani anlaşmanın imzalanmasında Fransa'nın Doğu Akdeniz'deki üstünlük

⁴ KURAT, *a. g. e.*, s. 15.

⁵ Ali İhsan BAĞIŞ, *Türk İngiliz İlişkileri (1583-1984, 400. Yıl Dönümü)*, Ankara Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Yayınları, 1985, ss: 45-46.

kurma siyasetinin İngiltere'yi rahatsız etmesinin ve Osmanlı Devleti'nin de devletlerarası siyasette denge unsuru aramasının da ayrı ayrı payı vardı.

Müttefiklerin ortak hareketi Fransa'nın Mısır'da yenilmesine ve Mısır'ı terk etmesine yol açtı. Böylece Mısır yeniden Osmanlı İmparatorluğu'na bağlandı. Mısır seferi Fransa'dan çok İngiltere'ye yaradı. İngiltere yüzyıl başında elde ettiği Cebelitarık Boğazı'ndan sonra Fransa'nın Mısır'a giderken işgal ettiği Malta Adasına yerleşmiş böylece Akdeniz'de bir önemli üs daha elde etmişti. Ayrıca Fransa'nın Doğu Akdeniz'deki ticari üstünlüğü de İngiltere'ye geçmişti.⁶

Rusya'nın kazancı ise moral açısından oldu. Donanması ilk defa Akdeniz'e inmişti. Ayrıca bu durum Rusya'da, Osmanlı Devleti'ni himayesi altına alarak da amacına ulaşabileceği fikrini doğurdu. Ancak Rusya bundan sonra belli dönemlerde bu politikaya yönelik hareket etmişse de bu yöndeki hareketleri İngiltere tarafından hep önlenmiş, kendisine sadece savaş yoluyla Osmanlı'yı işgal etme yolu kalmıştı. Zaten Osmanlı tarihinde Osmanlı-İngiliz ilişkileri her zaman Osmanlı-Rus ilişkileriyle beraber ve birbirinin karşılığında dayanarak yürümüştür.

İngiltere'nin Ortadoğu'nun diplomatik sorunlarına böyle doğrudan karışması Rusya ve Fransa'yı rahatsız etti. Bu sırada Sırbistan'ın özerkliği meselesinden çıkan Osmanlı-Rus savaşı sürüyordu. Osmanlı Devleti savaşta çok kötü durumda olmasına rağmen Rusya, Napolyon'un Rus saldırısının başlaması ve İngiliz baskısı ile barışa razı oldu ve savaştaki kazanımlarından büyük ölçüde vazgeçti.⁷ İngiltere baskısıyla sadece Osmanlı-Rus savaşının bitirilmesi için öncülük etmekle kalmadı. Osmanlı Devleti ile dostluğunu daha ileri aşamalara taşıdı. Yapılan anlaşmaya göre Osmanlı Devleti barış zamanında Boğazları tüm Avrupa devletlerine kapatacak, buna karşılık İngiltere'de Osmanlı Devleti'ne bir saldırı olduğunda kendisini savunmasına yardım edecekti. Bu anlaşma ile Boğazlar sorunu ilk defa uluslararası bir platformda da tartışılmış ve karara bağlanmıştı.

⁶ Enver Ziya KARAL, "İngiltere'nin Akdeniz Hâkimiyeti Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, Ağustos, 1941, Cilt: 1. Sayı: 2.

⁷ Bükreş Anlaşması (1812).

Bundan sonra büyük devletler arasında özelde İstanbul ve Çanakkale Boğazları, genelde tüm Osmanlı Devleti'nin hakim olduğu topraklar üzerinde Osmanlı Devleti'ni gerek himaye altına almak yoluyla gerekse de paylaşılması ve bu paylaşımından mümkün olan en büyük payı alma yoluyla olsun büyük ve yıkıcı bir yarış başlamış olduğu görülür. Bu yarış XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hız kazanacaktır. Ancak her devlet bu konudaki politikasını daha yüzyılın başında oluşturmuştu. İngiltere'nin de bu konudaki politikası Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün sağlanması yönündeydi. Bunu Avrupa'da dengenin korunmasının gerekli olduğu şeklinde ifade ediyordu.

Bir Avrupa dengesinin varlığı ve bunun korunması gerekliliği terim olarak ilk defa Viyana Kongresinde Avusturya başbakanı Metternich tarafından kullanılmıştır. Milliyetçi hareketlere şiddetle muhalif olan Metternich bu görüşünü Avrupa'da dengenin korunması gerektiği, aksi takdirde mücadelelerin önünün alınamayacağı çıkan karışıklıklardan çok uluslu imparatorluklar başta olmak üzere tüm Avrupa'nın zarar göreceği tezi ile savunuyordu. Kongrede bu görüşlerini kabul ettirmeyi başarmışsa da uygulamanın Latin Amerika ve Osmanlı İmparatorluğu gibi birkaç istisnası olmuştur. İngiltere ise kongrede Osmanlı Devleti lehine bazı tavırlar takınmışsa da bunlar Rusya'nın sert engeliyle karşılaşınca fazla ısrar etmemiştir.

Diğer taraftan İngiltere'nin Osmanlı yanlısı siyasetinin değişmesinin temelleri de bu tarihlerde atılıyordu. Gerçekten İngiltere'de özellikle kamuoyunda bu siyasete yönelik tepkiler ifade edilmeye başlanmıştı. Gerçekten İngiltere Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması politikasından ilk sapmayı da Rumların Yunanistan'ın bağımsızlığını almak için ayaklandığı sırada sergiledi. Gerçi İngiltere sorunun başlangıcında Osmanlı toprak bütünlüğü politikası gereği Yunanistan'ın bağımsızlığına taraftar değilken, Yunanistan'ın bağımsızlığını elde edeceği anlaşılınca Rusya'nın gölgesinde bağımsızlığını elde eden Yunanistan'ın Rus nüfuzu altına gireceği ve Rusya'nın Akdeniz'e açılmasının yolu açılacağı mülahazasıyla Yunanlıları destekledi ve bağımsızlaşan Yunanistan'ı

İngiliz nüfuzu altına almaya çalıştı.⁸ Bu politikanın değişmesinde Osmanlı yanlısı görüşleri savunan dışişleri bakanının değişmesinin ve kamuoyu baskısının da payı vardı.

Metternich ise milliyetçi ayaklanmaların karşıtlığı temeline dayalı politikasını sürdürdü. Meseleye Osmanlı Devleti'nin yanında müdahale etmek için imkanı yoktu ancak isyanın bastırılması için Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan yardım istenilmesini O önermişti. Hakikaten önerisinin uygulanmasının isyanın bastırılmasında faydası oldu ve hareket bastırıldı.

Ne var ki mesele Osmanlı Devleti'nin ayaklanmayı bastırması sonucu Mora'nın tekrar Osmanlı hâkimiyetinde kalması şeklinde bitmedi. Olaya Avrupa Devletleri müdahale etti. Osmanlı Devleti'nden Yunanistan'a özerklik verilmesi istendi. Osmanlı Devleti bunu kabul etmeyince İngiltere, Fransa ve Rusya donanmaları Navarin'de Osmanlı ve Mısır donanmalarını yaktılar.⁹ İngiltere ve Fransa işi daha ileri götürmek istemiyordu. Zaten İngiltere'nin asıl hedefi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'yı Mora'dan çıkarmaktı. Nitekim İngiltere'nin olaya bu şekilde müdahalesinde isyanın bastırılmasında yaptığı yardımlara karşılık Mora ve Girit Valiliğinin Mehmet Ali Paşa'ya verilecek olmasının önemli payı vardı. İngiltere Doğu Akdeniz'de yeni bir güç olarak ortaya çıkan Mehmet Ali Paşa'nın güçlenip yayılmasından endişe duyuyordu. Ancak Rusya işi daha ileri götürdü. Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Avrupa Devletleri'nin de pek de müdahale etmemesinden yararlanan Rusya savaştan galip çıktı. Yapılan Edirne Antlaşması (1829) ile Yunanistan bağımsız oluyor ayrıca Osmanlı Devleti Balkanlardaki azınlıklara bazı imtiyazlar veriyordu. Tabii imtiyazını Rusya'nın yardımıyla alan bu topluluklar Rusya'nın çıkarlarını temsil edecekti. Anlaşmada Rusya'nın bazı küçük sınır kazançları dışında çok sert toprak hâkimleri koydurmadığını görüyoruz. Herhalde diğer batılı devletlerden çekinmiş olmalıdır.¹⁰ Bu olayın Avrupa bakımından önemi Metternich'in liderliğinde kurulan müdahale sisteminin diğer büyük devletlerinin davranışı sebebiyle Yunan ayaklanmasında uygulanamaması ve

⁸ Fahir ARMAOĞLU, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1993, ss: 100-105.

⁹ Navarin Olayı (1827)

¹⁰ KARAL, *Osmanlı Tarihi*, s. 121.

dolayısıyla sistemin darbe almasıdır. Olayın Osmanlı Devleti açısından önemi ise devletin dağılmasının yeni bir şekli olmasıdır. Ahalinin isyan edip bağımsızlaşmasının ilk örneği budur.

II. VICTORIA DÖNEMİNDE İNGİLTERE’NİN GELENEKSEL POLİTİKASININ UYGULANIŞI

Dönem Osmanlı tarihi açısından ilk denilebilecek bir olayla başladı. Hakikaten ilk defa Osmanlı Devleti’nin bir valisinin isyanına Avrupa Devletleri müdahale ediyordu. Olayın gelişimini kısaca hatırlayacak olursak Osmanlı Devleti Rumların isyanını bastırmasına rağmen İngiliz ve Rus istekleri doğrultusunda Rumlar bağımsızlığına kavuşmuş ve yeni bir devlet kurulmuştu. Ancak Osmanlı Devleti isyanı bastırırken Mısır valisi Mehmet Ali Paşa’nın kuvvetlerinden yararlanmış karşılığında ise Mora ve Girit valiliklerinin kendisine verileceğini vaat etmişti. Şimdi ise Mora yoktu. Mehmet Ali Paşa buna karşılık kendisine Suriye Valiliğinin verilmesini istedi. II. Mahmut ise sadece Girit’in verilebileceğini bildirdi. Mehmet Ali bununla yetinmedi ve talebinin kabul edilmemesi karşısında Suriye üzerine yürüdü. Ancak bu Mısır isyanının görünüşteki sebebi idi. Aslında Mehmet Ali Doğu Akdeniz’de güçlü ve bağımsız bir devlet kurmak istiyordu. Bu devletin tabii sınırları ise Süveyş değil Toroslardı.¹¹

Mehmet Ali Paşa Mısır’da Sultan II. Mahmut’un yapmak istediği tüm reformları başarıyla yapmış, hukuken Osmanlı Devleti’nin bir valisi iken fiilen güçlü bir devlet kurmuş ve Osmanlı Devleti ile mücadele edecek kadar güçlenmişti. Şimdi ise hem nüfuz sahasını genişletmek hem de bu fiiliyatı hukuki olarak tescil ettirmek istiyordu. O, bütün ıslahatını Fransa’nın yardımıyla yapmıştı ve dolayısıyla bölgede Fransız nüfuzunu temsil ediyordu. Ancak yine de isyan başlangıçta Osmanlı Devleti’nin bir iç meselesi olarak görüldü ve Avrupa Devletlerini fazla ilgilendirmedi. Fakat 1831’de Mısır kuvvetlerinin Osmanlı kuvvetlerini Konya’da yenmesi Mehmet Ali Paşa’ya İstanbul yolunu açmıştı. Bu durum büyük devletlerin meseleye müdahalesini de beraberinde getirdi. İngiltere ve Fransa meseleye müdahale etti. Kendi aralarında bile paylaşamadıkları bu

¹¹ ARMAOĞLU, *a.g.e.*, s. 114.

bölgeyi bir Osmanlı Paşasının üstelik de tümüyle ele geçirmesini hazmedemezlerdi. Sonuçta Fransa'nın girişimiyle uluslararası bir konferans toplandı. Konferans kararlarına göre Mehmet Ali Paşa Mısır valiliğinden başka Şam, Halep ve Adana'yı, oğlu İbrahim Paşa da Girit ve Cidde valiliklerini alıyordu. Tabii Osmanlı Devleti hiç içine sindiremeye de böyle bir anlaşmayı kabul etmek durumunda kalmıştı. Ancak bundan sonra görülecektir ki Osmanlı Devleti bu durumu değiştirmek için her çareye başvuracaktır.¹²

Dönemin Osmanlı Devleti'nin bulabileceği tek çare ise dış yardım çağrısı idi. Dolayısıyla yardımın kimden ve hangi şartlarda gelecek olduğunun önemini olmaksızın herkesten her türü yardımı kabul etmeye hazırды. Bu noktada Osmanlı Devleti'ne yardım etmede en son akla gelebilecek büyük devlet Fransa idi. Çünkü Fransa mücadeleden Mehmet Ali Paşa'nın tarafını tutuyordu. Zira Mehmet Ali Paşa Avrupa örneğinde yaptığı tüm ıslahat çalışmalarında Fransa rehberliğinde hareket etmiş adeta Fransa'nın bölgedeki temsilcisi konumuna gelmişti. Ancak hem Rusya hem de İngiltere'nin sert muhalefeti dolayısıyla bu desteğini fiiliyata dönüştürmesinin kendisini bu iki devletle savaşa sürükleyeceğini göz önüne alarak müttefikine karşı sadece diplomatik destek vermekle yetindi. Bu durumda Osmanlı Devleti'ne Mehmet Ali Paşa'nın ilerlemesinden rahatsız olan devletlerin yardımı beklenebilirdi ki bunların başında Rusya geliyordu. Mehmet Ali'nin başarılarından en çok rahatsız olan devletlerden biri olan Rusya İstanbul'u ele geçirmeyi bu sayede boğazlardan geçip Akdeniz'e açılmayı, böylece büyük devletlerin olduğu yerde olarak büyük devlet olduğunu tescil ettirmeyi yüzyıllardır en büyük hedef olarak görüyordu. Bu hedefi doğrultusunda uygun zamanı bulduğunda ele geçirmek için şehrin Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmasını daha güçlü bir devletin hele arkasında Fransa gibi Avrupa'nın büyük güçlerinden biri olan bir Osmanlı paşasının eline geçmesinden daha olumlu buluyordu. Bu yüzden de Osmanlı Devleti'nin yardım çağrısına ilk cevap veren devlet Rusya oldu.¹³ İngiltere ve Fransa'nın Mısır meselesinin başlarında takındığı tutum da Rusya'ya Mısır meselesinde tek başına harekete geçmek için fırsat vermişti. Başkentini

¹² Ali Kemal MERAM, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, Kıtış Yayınları, İstanbul, 1969, s. 69.

¹³ KARAL, *a. g. e.*, s. 121.

bile kaybetme tehlikesi olan Osmanlı Devleti ise çaresiz Rusya'nın şartlarını kabul ederek onunla bir ittifak anlaşması imzaladı. 1833'te imzalanan Hünkâr İskelesi Anlaşması Osmanlı Devleti ve Rusya'nın birbirlerine kara ve deniz yardımını öngörüyordu. Anlaşmaya göre Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yardımı; bir savaş durumunda Rusya'nın savaştığı devletlere karşı Boğazları kapatmak, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yardımı ise, Rus gemilerinin Boğazlardan geçip Akdeniz'de Osmanlı Devleti yanında çarpışması şeklinde olacaktı. Böylece Rus gemileri ikinci defa Osmanlı Devleti ile anlaşıp Boğazlardan geçmiş oluyordu.

Rusya'nın iki defadır Boğazları geçme amacına barışçı yollardan ulaşmış olması Rusya'da Osmanlı Devleti'ne yardım etmek yoluyla da Boğazların geçilebileceği fikrinin kuvvetlenmesine yol açtı. Hünkâr İskelesi Anlaşması bunun en somut örneği idi. Ancak İngiltere ve Fransa hiçbir zaman Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni etkisi altına almak yoluyla boğazlardan geçmesine izin vermedi. Bu sefer de öyle olacaktı. Hünkar İskelesi anlaşması İngiltere ve Fransa'yı fevkalade ürküttü. Çünkü Rus savaş gemilerinin o zamana kadar kendilerine kapalı olan Boğazları geçip Akdeniz'e inme ihtimali Fransa'nın Ortadoğu'da yayılma emellerine, İngiltere'nin de Hint sömürge yolunun güvenliğini sağlama politikasına indirilmiş ağır darbelerdi. Ayrıca anlaşmayla Rusya Osmanlı Devleti üzerindeki geleneksel İngiltere-Fransa nüfuzunu kırmayı da başarmıştı. İngiltere ve Fransa'nın anlaşmaya cevabı gecikmedi. İlk olarak harekete geçen İngiltere, Rusya'nın bu ittifaka dayanarak Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalede bulunması halinde kendisinin anlaşmayı yok sayarak çıkarları doğrultusunda hareket edeceğini açıkladı.

Diğer taraftan Fransa da bölgede Rusya'yı istemiyordu. Bu iki devlet anlaşmayı bozmak ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfuzuna son vermek için zaman kolluyordu. Nitekim bu fırsat 1839'daki ikinci Osmanlı-Mısır savaşında doğdu. Savaşın nedeni Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da bağımsızlığını ilan etmesi ve Suriye'nin tümünü ele geçirmek için harekete geçmesi idi. Bu arada Mehmet Ali Paşa Fransa'nın desteğini sağlamış Mısır ve Suriye'de Fransa lehine önemli menfaatler temin etmişti. Başlayan savaş Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ile sonuçlandı. Bu durumda Mehmet Ali Paşa'ya İstanbul yolu bir kez daha açılmış oluyordu. Çaresiz kalan Osmanlı padişahı Abdülmecit anlaşma

çerçevesinde Rusya'dan yardım istedi. İngiltere ise meselenin bir Avrupa meselesi olduğunu öne sürerek Rusya'nın müdahale etmek istemesine göz yummadı. Meseleyi Avrupa platformuna taşıdı. Artık Osmanlı Devleti bir valisiyle bile başa çıkamaz olmuştu. Avrupa Devletleri de onun daha uzun süre yaşamayacağını görüyordu. Ancak başta İngiltere olmak üzere Avrupa Devletleri dengenin bozulmaması için Osmanlı Devleti'nin yıkılışının daha geç ve daha yavaş olmasını istiyorlardı.¹⁴ Nitekim Avusturya Başbakanı Metternich'de Yunan isyanı gibi Mısır isyanını da desteklemedi. İngiltere, Fransa ve Rusya yaptıkları toplantıda dengenin korunması gerekçesiyle Osmanlı Devleti'nin Mısır'a karşı korunması için anlaştılar. Fransa anlaşmaya gönülsüzde olsa iştirak etti. İngiltere'nin ayrıca öncülük yaptığı ve Fransa çağırılmadığı bir başka toplantıda da Mısır valiliği ve Rakka paşalığından fazlasının Mehmet Ali Paşa'ya verilmemesi konusunda anlaşıldı. Mehmet Ali Paşa da bu anlaşmaya uymaya çağrıldı. Uymazsa Rakka paşalığı da elinden alınacaktı. Mehmet Ali Paşa bu istekleri reddedince büyük devletler Rakka'ya çıkarma yaptı ve kendisine büyük devletlerin üzerinde uzlaştığı konular zorla kabul ettirildi. Yapılan anlaşma ile Mehmet Ali Paşa sadece Mısır valisi olarak kalacaktı. Bu olaydan sonra özellikle İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin tüm sorunlarına müdahale ettiği görülmektedir.

Tabii ki İngiltere Osmanlı Devleti'ne sağladığı desteklerin karşılığını almış 1838'de imzaladığı Balta Limanı Ticaret Anlaşmasıyla önemli ticari imtiyazlar elde etmiştir. İngiltere bu anlaşmalar ve imtiyazlarla bir taraftan ekonomik açıdan kazanç elde ederken diğer taraftan da Osmanlı Devleti sahillerine açılarak sömürgeci olan Hindistan ile bağlantısını arttırmak için kısa yollar bulma konusunda adımlar atmış oluyordu.¹⁵ Dönemde askeri ve siyasi açıdan Mısır meselesi kaynaklı ciddi sıkıntıda olan ve Rusya'nın taleplerini karşılayarak elde edeceği bir Rus yardımının kendisi için her zaman daha maliyetli olacağını, en azından yani Rus talepleri kabul edilse bile bunların İngiltere'nin yardımı ile dengelenmesinin faydalı olacağını değerlendiren Osmanlı Devleti de İngiliz talepleri doğrultusunda İngilizlere Fırat nehrinde vapur işletmeleri

¹⁴ MERAM, *a. g. e.*, s. 103.

¹⁵ İlhan EKİNCİ, "Hamidiye Vapur İdaresi Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti" *Devr-i Hamid. Sultan II. Abdülhamid*, ed. M. Metin HÜLAGÜ, vd. Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, ss: 445-446.

için izin verdi.¹⁶ Bu izin Bağdat ve Basra'ya yerleşerek şirket kurup, vapur işletmesine başlayan ve İngiliz nüfuzunun temsilcisi haline dönüşen Lynch kardeşler tarafından Osmanlı İmparatorluğu yıkılıncaya kadar kullanılmıştır.¹⁷ Bundan başka İngiltere anlaşma hükümlerini Mısır'a da teşmil ettirerek hem Mısır'daki büyük kaynaklar konusunda da önemli kazanımlar elde ediyor hem de Fransa yanlısı Mehmet Ali Paşa'nın güçlenmesinin önüne geçmeye çalışıyordu. Çünkü anlaşma en başta Mısır valisinin vergi gelirlerini azaltıyordu. İngiltere'nin Mısır'ın bağımsızlaşmasına tamamen karşı çıkmasının ve mutlaka hukuken Osmanlı'ya tabi olmasını istemesinin bir gerekçesi de herhalde bu idi.

Ayrıca Osmanlı Devleti'nde İngiltere'nin teşvikinin de etkisi ile 1839 yılında Tanzimat Fermanı ilan edildi. Fermanın İngiltere için önemli yanı can güvenliği ve vergi meselesi idi. Böylece Osmanlı Devleti'ndeki ticaretini güvence altına alıyordu. Diğer taraftan bu yolla kendi kamuoyundaki Osmanlı yanlısı siyasete karşı yükselen tepkileri azaltmayı hedefliyordu.

Bundan sonra İngiltere'nin boğazlar konusunda izlediği politikanın temel karakteri bölgeyi Rusların eline geçmekten muhafaza etmektir. Rusya ise her ne olursa olsun Akdeniz'e inmeyi hedefliyordu. Bunun için defalarca İngiltere'ye anlaşma teklif etmiş ise de İngiltere buna yanaşmıyor,¹⁸ Rusya'yı egemenliği olan Akdeniz'de görmek istemiyordu. Bu amaçla Hünkâr İskeleyi Anlaşmasının 8 yıl olan müddetinin bittiği gerekçesi ile meselenin ele alınıp karara bağlanması gerektiğini söyledi. Bu amaçla yani görünüşte Mısır meselesini ele almak ancak gerçekte Hünkâr İskeleyi anlaşmasının uygulanmasına fırsat vermemek amacıyla Londra'da bir konferans toplamaya muvaffak oldu. Bu konferansta; diğer Avrupa devletlerini de yanına alarak bu konudaki görüşlerini Rusya'ya kabul ettirdi. 1841 de imzalanan anlaşma ile Avrupa'nın beş büyük devleti ilk kez Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili bir kararda bir araya geliyorlar ve onun yetkisi dâhilinde olması gereken bir

¹⁶ Mübahat KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1976, s. 76

¹⁷ Charles ISSAWI, *The Economic History of The Middle East 1800-1914*. Chicago, 1966, s. 146.

¹⁸ Rusya bu emelinde XIX. yüzyılın sonunda muvaffak olmuş, bu muvaffakiyetini XX. yüzyıl başında da resmi bir ittifak anlaşması ile tescil ettirmiştir.

konuda yani Osmanlı sınırları içerisinde yer alan bir toprak parçasında sahip devletin nasıl tasarruf edeceği konusunda ortak söz söylüyorlardı. Yapılan anlaşmanın özeti İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının Ruslara kapanması idi. Zaten Batılı devletlerin Osmanlı toprak bütünlüğünü savunmasının asıl nedeni Rusların Akdeniz'e inip Avrupa'da dengeyi bozmasına engel olmak idi.¹⁹

Bundan sonra Rusya Osmanlı Devleti'ni paylaşmak fikrini İngiltere'ye birkaç defa daha açtı. Rus çarı İngiliz sefirine “kollarımızda bir hasta adam var, miras meselesini halletmeden onun ölmesine meydan vermemeliyiz” diyordu. Fakat İngiltere bu hasta adamın mirasını paylaşmaktan çok onun kendi tedavi yöntemleriyle iyileşmesini istiyordu. Onun tedavi yöntemleri ise kendi tavsiye ettiği reformların yapılmasıydı.²⁰ İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ndeki reform hareketleriyle bu kadar ilgili olmasının sebebi ise gerekli reformların yapılabildiği takdirde Osmanlı Devleti'nin ayakta kalabileceğine inanılması idi. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin güçlenmesi ise Rusya'ya karşı en etkili mücadele yöntemi idi. İşte İngiltere Rusya'ya karşı bir ileri karakol olarak gördüğü Osmanlı Devleti'nin ayakta ve tabii ki Rusya'ya karşı etkin bir şekilde mücadelede kalabilmesi için yöneticilerine reform yapmaları doğrultusunda baskı uyguluyordu. Bu görüşün en önemli savunucusu İngiliz Dışişleri Komitelerinin Kurucusu Urganhart'tı. Bu amaçla şekillenen İngiliz dış politikasının etkisiyle İngiltere Rusya'nın ne Osmanlı İmparatorluğu'nu nüfuzuna alma çabalarına ne de paylaşma tekliflerine sıcak bakmıyor, imkân vermiyordu. Sonuçta Rusya için tek çare kalmıştı; Osmanlı Devleti ile İngiltere'ye rağmen savaşmak.

Rusya bu kararı verdikten sonra savaş için bahane bulmak zor olmadı. O sırada Avrupa gündemine gelmiş olan kutsal yerlerin hizmetleri meselesini bahane ederek Bab-ı Ali'ye Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ortodoksların egemenliği anlamına gelecek isteklerde bulunan sert ultimatolar verdi. Rusya'nın ultimatomu hiçbir bağımsız devletin kabul edemeyeceği maddeleri içeriyordu. Bu dönemde artık Osmanlı Devleti'nin milli siyaseti haline gelmiş Rus düşmanlığı ile bilinen

¹⁹ MERAM, *a. g. e.*, ss: 109-110.

²⁰ Andre MAUROIS, *İngiltere Tarihi*. Çeviren: H. Cahit YALÇIN, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 628.

Tanzimat Paşaları da böyle bir notayı kabul etmediler. Bu konuda Mehmet Reşit Paşa İngiltere'ye, Ali ve Fuat Paşalarda daha çok Fransa'ya güveniyordu.

Rusya savaşa başlamadan önce Avrupa devletlerinin tarafsızlığını sağlamak için çok gayret etti. Ancak İngiltere'yi kendisinin Akdeniz'e inmesini sağlayacak hiçbir plana razı edemedi ve savaş Rusya'nın 1853'te Osmanlı topraklarına saldırmasıyla başladı. Savaşın ilk ayları Rusya'nın başarısız taarruzlarıyla geçti. Osmanlı Devleti İngiltere ve Fransa ile savunma ve dostluk anlaşmaları imzaladı. Savaşın başlangıcında Rus Çarı Nikola bazı diplomatik gaflarda bulundu. Mesela İngiltere ve Fransa'nın Hristiyan dinine ihanet ederek Türklerle birleştiğini söyledi. Bu tepki krallıkları yanına çekmek için Katolik siyaseti güden Fransa kralı III. Napolon'u kızdırdı. İngiltere'ye, Rusya'ya savaş ilan edilmesini teklif etti. İngiltere ise zaten Rusya'nın Akdeniz'e inmesinden çekiniyordu. Aslında Fransa Rusya'nın Akdeniz'e inmesi konusunda İngiltere'ye göre belki daha yumuşak davranabilirdi. Ancak Rusya'nın savaş bahanesi olarak kutsal yerler sorununu mesele yapmakla Onu da şiddetle karşısına aldığı anlaşılmaktadır. Mütteliklerin savaşa girmeye karar vermelerinden sonra gerekli gerekçeyi bulmaları zaman almadı. Sinop limanındaki Osmanlı donanmasının yakılmasını gerekçe göstererek Rusya'ya savaş açtılar. Ancak iki devletin Rusya'ya savaş ilan etmesinde Mehmet Reşit Paşa'nın diplomatik gayretlerinin de payı olmuştur. Zira Avrupa'da dengenin bozulmaması İngiltere, Avusturya ve Fransa'nın olduğu gibi Tanzimat paşalarının da emeli, Tanzimat diplomasisinin de hedefi idi. Dengenin korunması şeklinde tanımlanan politikalarıyla Onlar Rusya'ya karşı Avrupa'ya dayanmaya çalışıyorlardı. Bu politika başarılı oldu. Kırım Savaşı olarak bilinen ve 1853'te başlayan Osmanlı-Rus savaşı bir Avrupa savaşı haline getirildi ve Osmanlı Devleti bundan kazançlı çıktı.²¹

Böylece İngiltere'nin Mısır meselesinde Osmanlı Devleti'ne verdiği diplomatik destek Kırım'da fiili desteğe dönüşüyordu. Aslında savaş, temelde Rusya ile İngiltere ve Fransa arasında Osmanlı İmparatorluğu çöktükçe Ortadoğu'da politik, askeri ve ekonomik açıdan kimin üstün olacağını belirleme çatışmasıydı. Bu çatışmada; Rusya bölgeyi direkt ele geçirmek, diğer iki devlet ise şu anda bölgede yaşayan

²¹ ORTAYLI, *a.g.e.*, ss: 281-282.

devlet kanalıyla nüfus ve hâkimiyetlerini sürdürmek istiyordu. Savaşa daha sonra İtalya birliğini kurmak için çabalayan Piyemonte de iştirak etti. Bu dört devletin Sivastopol'ü kuşatmasıyla Rusya üst üste yenilgiler almaya başladı. Bu arada Çar Nikola ölmüş yerine Aleksandır geçmişti. Bunun üzerine Avusturya ve Prusya'nın arabuluculuğu ile yeni Çar savaşı sona erdirmeyi ve meselenin Paris'te toplanacak bir konferansta ele alınmasını kabul etti.

Konferans sonrasında imzalanan anlaşma Rus istilasını 20 yıl gibi bir süre durdurmuştur. Ancak anlaşmanın asıl önemli maddesi Osmanlı Devleti'nin bir Avrupa devleti sayılarak toprak bütünlüğünün Avrupa devletlerinin ortak garantisi altına alınması idi. Bundan başka bir diğer önemli madde de Osmanlı Devleti'nin konferans toplandığı sırada Avrupa Devletlerinin desteğini sağlamak için ilan ettiği, Hristiyan azınlığa yeni haklar veren reformun uygulanması maddesi idi. İslahat Fermanı (1856) olarak tarihe geçen bu reform Avrupa devletlerince olumlu değerlendirilmiş ve Osmanlı Devleti yapacağı ıslahatlarda buna bağlı kalacağını garanti etmişti. Böylece Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışması resmileşiyordu. İlerleyen yıllarda bunun sonu gelmemiş, hem de sadece anlaşma maddeleri ile de kalmamış Avrupa Devletlerinin temsilcilerinin oluşturduğu komisyonlar tarafından Osmanlı Devleti'nin birçok iç uygulaması denetlenmiştir. Bundan başka İngiltere; Osmanlı Devleti'ndeki reform çabalarına fiili olarak da katılmıştır. Ancak bu konuda önce Fransa daha sonra Prusya'nın gösterdiği başarıyı gösterememiştir.

Anlaşma bundan başka Rusya'nın Ortodokslar üzerindeki egemenlik haklarını tamamen kaldırıyor, Padişah'ın Hristiyan uyrukları tüm büyük devletlerin koruyuculuğu altına alınıyordu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz diplomatik temsilcileri de kendilerini Osmanlı Hristiyanlarının çıkarlarını gözetlemekle yetkili görüyorlardı. Bu tarihten sonra bu gerekçeyle Osmanlı hükümetinin iç işlerine müdahale etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde yıllardır, Fransa Katoliklerle Rusya ise Ortodokslarla ilgilenmişti. Bu tarihten sonra İngiltere'nin de nüfuzunu yaymak için bir Protestan azınlık oluşturup onunla ilgilenmesi gayretleri arttı. Osmanlı Devleti'nde önemli bir sayıda Protestan azınlık olmadığından İngiltere önce onu oluşturmak için misyoner faaliyetlere girişti. Osmanlı yönetimi ise buna göz yumdu. Bu faaliyetler sonucunda

özellikle Ermeni milletinden çok sayıda kişi Protestan oldu. İngiltere'nin baskıları sonucu Protestanlar da bir millet olarak tanındı ve İngiltere'nin onlar üzerindeki nüfuzu kabul edildi. İngiltere daha sonra bir bütün olarak da Ermenilerle ilgilenmeye başlamıştır. Anlaşılan Paris Barış Konferansının üzerinde uzlaşılan maddeleri hep İngiltere'nin savunduğu tezlerdi. Konferansta İngiltere bu isteklerini diğer bütün devletlere kabul ettirecek gücü kendisinde bulmuştu.²²

Buraya kadar uygulanışını gördüğümüz İngiliz dış politikası İngiltere'nin geleneksel dış politikası olarak adlandırılır. Politikanın İngiltere'deki en önemli temsilcisi önemli bir İngiliz devlet adamı Benjamin Disraeli'dir. Ona göre Osmanlı Devleti yaşamalıydı. Çünkü devlet yıkılırsa bünyesinde birçok etnik ve dini grubu kontrol etmek güçleşirdi. Başta Slav'lar olmak üzere bazı grupların Rusya'ya yakınlaşması kuvvetle muhtemeldi. Osmanlı Devleti'nin yaşaması Rusya'nın Akdeniz'e inmemesi için de, Avrupa'ya tecavüzünün önlenmesi için de zaruri idi. Osmanlı Devleti, Avrupa ile Rusya arasında tampon vazifesi görüyordu. Ancak devlet kendi kimliği ile ve güçlü bir devlet olarak değil İngiliz desteğinde Avrupalılaştırılmış bir devlet olarak yaşamalıydı. Bunun için İngiltere Osmanlı devletine verdiği destek karşılığında sürekli reform yapmasını öneriyor hatta bu konuda baskı yapıyordu. Parlamentonun dış siyaseti de bu temele dayanıyordu. Bu politikanın en iyi örneğini Kırım savaşı ve Paris Anlaşmasında görüyoruz. Bu politikanın İngiliz kamuoyundaki en etkili savunucu ise İngiliz Dışişleri Komiteleridir. Komite'nin fikirlerinin temeli İngiliz dış politikasında Osmanlı yanlılığıdır. Ekolün kurucusu Urguhart İngiliz idarecilerinin gafleti yüzünden Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne ve daha sonra da Avrupa'ya hükmedeceğinden korkuyordu. Bu görüşleri doğrultusunda muhafazakâr politikacıları da tenkit etti.

Bu doğrultuda Urguhart Osmanlı ve İngiltere'nin bir ticaret ortaklığı da yapması gerektiğini savundu. Hatta 1838 Balta Limanı Sözleşmesinin bir benzerini ilk defa dile getiren o dur. Kendisi muhafazakârların Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak Hristiyanlar lehine haklar temin etmeye çalışmasına da karşı idi. Görüşleri doğrultusunda

²² Bekir Sıtkı BAYKAL, *Das Bagdad-Bahn Problem*, Freiburg R.Goldschagg, 1935, ss: 40-45.

Osmanlı yöneticilerini de aydınlaşmaya çalışmış, Sultan'a yazdığı mektuplarda tüm dış müdahaleleri reddetmesini önermişti. Komitenin diğer bir etkin ismi John Stone'dir. O da Urganhart gibi Türklerin dininden, örfünden taviz vermemeleri gerektiğini söylüyor, Batıların Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmelerini Haçlı Seferlerinin devamı sayıyordu.²³ Komitenin bütün üyelerinin düşüncelerinin temelinde Rus düşmanlığı vardı. Komitenin görüş ve faaliyetlerinin de İngiltere de Osmanlı yanlısı dış politikanın belirlenmesinde etkili olduğunu söyleyebiliriz.

1877'de kurucusunun ölümüyle birlikte komite dağıldı. Bundan başka muhafazakâr görüş sahipleri de gitgide Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdüremeyeceğine inanmaya başladı. Bu konuda Osmanlı Devleti'nin varlığını korumak politikasını sürdürürken her gün bir parçasının Rusya'nın eline geçmesine seyirci kalmak yerine paylaşım konusunda bir an evvel Rusya ile anlaşılması gerektiğini savunan Liberallerinde baskıları önemliydi. Zaten İngiltere'de 1881'de Liberallerin iktidara gelmesiyle Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması gerektiğine dair dış politika tamamen terk edildiği gibi bu tarihe kadar da muhafazakârlar iktidarda kaldığı müddetçe söylem olarak Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunulmuş ancak bir daha Kırım Savaşı gibi Osmanlı Devleti için Rusya ile savaşa girilmemiştir. İngiltere bundan sonra Osmanlı Devleti'ne sadece diplomatik destek vermekle yetindi. Bu destek de gittikçe zayıfladı. İngiliz diplomatik desteğinin en iyi örneği ise 93 Harbi diye bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında görülür.

Bununla birlikte İngiltere'nin Osmanlı yanlısı diye nitelendirilebilecek geleneksel bir dış politikasının olmadığı, İngiltere'nin her zaman çıkarları doğrultusunda davrandığı, yüzyılın başında İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile birlikte hareket etmesinin geleneksel bir politika diye adlandırılmayacağı, nitekim bu politikanın en fazla hayatîyetinin olduğu dönemlerden biri kabul edilen yıllarda Navarin'de Osmanlı donanmasını yakmaya gelen gemiler içinde İngiliz gemilerinin de olduğunu görmek gerektiğini söyleyen araştırmacılar vardır.

²³ Hüseyin ÇELİK, *Osmanlı Yanlısı İngiliz Dış İşler Komiteleri*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1994, s. 33.

Nihayetinde geleneksel politika ifadesini kullanan tarihçiler de İngiltere'nin dış politikasının temel bir unsuru haline getirdiği yani politikasını ona bina ettiği bir Osmanlı yanlılığı olduğunu tespit ettikleri için değil İngiltere'nin o dönemde izlediği ve tamamen çıkarları sebebiyle bir müddet devam ettirdiği için bu politikayı 'geleneksel' adıyla anmış olmalıydılar. Keza Osmanlı Devleti'ndeki İngiltere yanlısı, Fransa yanlısı, Rus yanlısı gibi tanımlamalarda böyledir. Çünkü dünya dış politikasını geleneksel dostluk ve düşmanlıklar değil çıkarlar yönlendirmektedir ki bunun en somut örneği geleneksel düşman diye adlandırılan Rusya'nın iki Mısır savaşındaki tutumudur. Benzer düşünceler doğrultusunda uygulamalara Kırım Savaşından sonraki yıllarda yaşanan barış döneminde de rastlayabiliriz. Bu görüşü doğrulayan bir başka gelişme de Londra'da toplanan bir konferansla Paris anlaşmasının Karadeniz ile ilgili maddelerinin kaldırılması ve Rusya'ya Karadeniz'de donanma bulundurma hakkı verilmesi sürecinde İngiltere'nin gösterdiği Rusya'ya imkan sağlayan tavidir.

İngiltere'de iktidar mensuplarının değişmesinin dış politikadaki değişime yansımalarının benzeri Osmanlı Devleti'nde de yaşanıyordu. İngiliz ve Fransız yanlısı diye bilinen yani dış politikada denge unsuru olarak onlara dayanılması gereğini savunan Tanzimatçı paşaların yerini Rus yanlısı Mahmut Nedim Paşa almıştı. (1871) Artık Osmanlı Devleti Rusya ile de iyi geçinmenin yollarını arıyordu. Çünkü madem Rusya'dan kurtulamayacağız bu konuda Avrupa yardımına da fazla güvenilmez en iyisi Rusya ile de geçinmenin yolunu aramalıyız düşüncesi Mahmut Nedim Paşa gibi Rus yanlısı diye tanımlanan yöneticilerin olayalar bakış açısını şekillendiriyordu. Diğer taraftan Osmanlı Devleti de dış politikada dayandığı devletin kendisi üzerinde egemenliğini kısıtlayacak derecede etkin olmasını istemiyordu. Bu noktada sürekli ıslahat telkin eden İngiltere çok da olumlu bulunmuyordu. Ancak tam da bu yıllarda Abdülaziz'in Avrupa seyahatinde hem Avrupa'nın teknik üstünlüğünü bizzat tespit etmesi ile Avrupa'ya tarzında ıslahat yapılmasının elzem olduğu düşüncesinin Osmanlı yöneticileri arasında kuvvet kazanması, hem de seyahatinde İngiltere'ye de uğraması ile iki devlet arasındaki ilişkilerin yeniden bir canlılık dönemine girmesi sağlandı ise de bu durum

uzun sürmedi²⁴ ve Osmanlı Devleti yeniden Rusya ile olumlu ilişki geliştirme çabasını sürdürdü. Ancak Osmanlı Devleti'ndeki bu çabalar bütün şartları hazırlanmış yeni bir Osmanlı-Rus savaşının çıkmasını önleyemedi. Çünkü Rusya Paris Barış Konferansında kendisinden esirgenen Karadeniz'e çıkmasının engellenmesinin yapılan yeni bir tadilatla düzeltilmesi ile yetinecek değildi. Bu adımı mutlaka ileriye götürmek ve Akdeniz'e ulaşmak istiyordu ki bu da çok geçmeden yeni bir Osmanlı-Rus savaşına yol açtı.

III. İNGİLİZ GELENEKSEL POLİTİKASINDA DEĞİŞİM BAŞLIYOR

Rusya kendi içinde Fransız ihtilalinin yaydığı milliyetçilik, hürriyet, eşitlik gibi fikirlerin hayatiyetine şiddetle karşı ise de özellikle Panslavizm politikasıyla bu görüşlerin Balkanlardaki Slav milletler arasında yaygınlık göstermesi ve sonuçta da bu milletlerin bağımsızlaşarak kendi kontrolünde küçük devletçikler kurmaları için aktif gayret içinde idi. Bu sırada Rusya'nın kışkırtmasıyla kendi himayesinde kurulan Balkan devletleriyle Osmanlı arasında sınır meseleleri yüzünden yeni bir savaş patlak verdi. Savaşın başlangıcında Avusturya ve Rusya Osmanlı Devleti'nin savaşı kazanması halinde statükoyu koruyacaklarına, buna mukabil yenilmesi halinde Avusturya ile Balkan Devletlerinin Bosna Hersek'i Rusya'nın da Baserabya'yı alması konusunda anlaşmışlardı. Bu anlaşmada Prusya'nın da payı vardı. Bismarck Üç İmparator Liginde kurduğu dizaynın muhafazası için onları Balkanlar'a doğru kışkırtıyordu. İngiltere ise bu devletlerin Balkanlardaki statükoyu değiştirme çabalarına muhalif olmakla birlikte statükonun korunması için bu devletlerin karşısında yer almak yerine Osmanlı Devleti'ni ıslahat yapması gibi bazı tavizlere zorlayarak sükûneti sağlamaya çalışıyordu.

Diplomatik sahada bu gelişmeler olurken Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'da ilerlemesi üzerine İngiltere hem kendi kamuoyunu yatıştırmak hem de inisiyatifi Rusya'ya bırakmamak için teşebbüse geçerek Osmanlı Devleti'nden harekâtı durdurmasını yoksa Rusya'nın

²⁴ Cemal KUTAY, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.

müdahale edeceğini bildirdi.²⁵ Osmanlı Devleti harekâtı durdurdu ise de görüşmelerde anlaşma sağlanamadı. Yeniden başlayan savaşta Sırbistan'ın yenilmesi Rusya'nın ultiyatomu ile sonuçlandı. Osmanlı Devleti yeniden ultiyatomu kabul edip savaşı durdurdu. İngiltere'de Balkanlarda dengenin değişmesini istemiyordu. Onun da ısrarıyla yapılacak bir konferansta Osmanlı Devleti meseleyi ele almayı kabul etti. Diğer taraftan Rusya konferans yanlısı değildi, meseleyi askeri yollardan çözmek istiyordu. Ancak İngiltere'nin sert muhalefeti ile karşılaşınca konferans fikrini kabul etti.

İstanbul'da toplanan Tersane Konferansı sürerken Osmanlı Devleti'nde I. Meşrutiyet ilan edildi. Her ne kadar meşrutiyetin ilanında başka sebeplerin olduğunu göz ardı etmemek gerektiği kabul edilebilirse de ilanın tam da konferans zamanına denk gelmesinde konferans delegelerinin ıslahat tekliflerini yumuşatmak gibi bir gayelerinin olduğu da açıktır. Burada özellikle Osmanlı Devleti'ne yaptığı yardımlar nedeniyle devamlı karşısına ıslahat teklifleri ile çıkan İngiltere'nin konferansta desteğinin sağlanmak istendiğini anlaşılmaktadır. Bu yolla batılı güçlere sizin Hristiyan halkların haklarını savunmak gibi bir gerekçeyle benim işlerime müdahale etmenize gerek yoktur. Her millet mecliste temsil edilip hakkını savunabilecek, denilmek istenilmiş ise de Hristiyan azınlıkların haklarını savunmak batılı devletler için temel bir gaye olmayıp sadece Osmanlı Devleti'nin içişlerine menfaatleri doğrultusunda karışmak için bir vesile olduğundan konferans delegeleri meşrutiyetin ilanını konferansı sabote etmek isteyen bir hareket olarak algıladılar ve ciddiye almadılar.²⁶ Sonuçta Konferansta alınan kararları Osmanlı Devleti'nin kabul etmemesiyle konferans dağıldı.

Konferansın dağılmasından sonra Avrupa Devletleri Osmanlı Devleti'ne tehdit mahiyetinde bazı telkinler içeren kararları kabul ettirmeye çalışıyordu. Bu teklifler İstanbul görüşmelerinin başarısızlığa uğramasından sonra Londra'da toplanan ve Osmanlı Devleti'nin çağırılmadığı bir toplantıda şekillenmişti. Tekliflerin Osmanlı Devleti için en önemli tarafı Kanun-u Esasi'nin Avrupa devletlerinin kefaletine alınması idi. Osmanlı Devleti ise bu kararları kabule yanaşmıyordu.

²⁵ KARAL, *a.g.e.*, s. 20.

²⁶ KARAL, *a.g.e.*, s. 28.

İngiltere Osmanlı Devleti'ne bu kararları kabul ettirmek için çok uğraştı. Bu arada Rusya ile savaş çıkması durumunda Osmanlı Devleti yanında savaşa katılmayacağını ihtar etti. Yine de Osmanlı Devleti bu devletlerin Rusya'nın çok ilerlemesine seyirci kalamayarak kendisini destekleyeceklerini umarak konferans kararlarını reddetti. Burada dikkat çekici bir husus; konferans kararlarına ne cevap verileceği konusu mecliste tartışılmış ve özellikle Rum ve Ermeni mebuslar reddedilmesini ısrarla savunmuş olmalarıdır. Bu cevap ise Rusya ile savaş demektir ve tahmin edileceği gibi yeni bir Osmanlı-Rus savaşı patlak verdi.

Savaşın ilk aylarında Osmanlı ordusu başarılı bir savunma örneği vermiş ise de ordu içindeki siyasal çekişmeler ve savaşın İstanbul'dan yönetilmesi gibi sebeplerle sonuçta ağır bir yenilgi aldı. Savaşta Osmanlı Devleti'ne Avrupa'dan özellikle İngiltere'den beklediği yardım gelmedi. Padişah II. Abdülhamit'in Paris anlaşmasını imzalayan devletleri yardıma çağırması da sonuçsuz kaldı. Bu durumun ortaya çıkmasında Rusya'nın bu sefer tek başına değil diğer bazı Avrupa devletlerinin de diplomatik desteğini sağlamış olmasının da payı vardı. Mesela Rusya, Avusturya ve Prusya ile Üç İmparatorlar Ligi kurulmuştu. Özellikle Prusya Başbakanı Prens Bismarck Rusya'nın politikalarına sıcak bakıyordu.

Diğer taraftan İngiltere'de Osmanlı yanlısı dış politikaya Liberallerden ve kamuoyundan sert tepki gelmesi Osmanlı Devleti yanında savaşa katılmayı savunan Kraliçe Victoria ve Başbakan Disraeli gibi yöneticileri diplomatik destekle yetinmek zorunda bırakıyordu. Gerçekten hem Kraliçe Victoria hem de Başbakan Disraeli Osmanlı Devleti yanında girilmesi taraftarı idi. Bunu Hint sömürge yolunun güvenliği açısından gerekli görüyorlardı. Ancak bu niyetleri özellikle Liberal parti başkanı Glodstone'nin sert tepkisini çekiyordu. Glodstone Girit, Hersek ve Karadağ isyanı gibi konuları hep Osmanlı Devleti aleyhine kullanmış ve kamuoyunda Osmanlı Devleti aleyhine bir eğilim oluşturmayı başarmıştı. Her ne kadar Disraeli meselenin iç politika malzemesi yapıp, dini yöne çekilmesine taraftar değildiyse de Onun görüşleri doğrultusunda hareketini kısıtlayan başka sebepler özellikle dış etkenler vardı. Mesela Avrupa'nın ortasında birleşmiş ve yeni bir güç olarak doğmuş Almanya'nın oluşturduğu tehdide çare aranması çalışmaları ki bunun için Rusya ile iyi geçinmek zorunda olduğunu düşünüyordu ve Afrika ile Hindistan'daki önemli sömürgelerde ortaya

ıkan problemlerle meşgul olunmasının aciliyeti sonucu Osmanlı Devleti'nin durumuyla yeterince ilgilenemiyordu. Bu sebeple sadece diplomatik destek vermekle yetinmek zorunda kaldı.²⁷

Ancak Osmanlı Devleti'nin aldığı bu ağır yenilgi sonucunda Rusya ile imzaladığı Ayestefanos anlaşması Avrupalı devletleri meseleye müdahale ettirdi. Çünkü anlaşmayla Rusya hem Balkanlardan Akdeniz'e iniyor hem de Doğuda önemli kazançlar elde ediyordu. Böylece Dicle ve Fırat havzalarına yaklaşıyor, bu yolla da Basra Körfezi'ne çıkma ihtimali belirliyordu. Böyle bir anlaşma en fazla Avusturya ve İngiltere'nin tepkisini çekti. İngiltere'de muhafazakâr olsun liberal olsun hiç kimse böyle bir durma seyirci kalamazdı. İngiliz kamuoyu da tamamen Rusya aleyhine dönmüştü. Disraeli bu durumdan yararlanarak Rusya'ya sert bir ultiatom yolladı. Bu amaçla bir konferans toplanıp Ayestefanos anlaşması hükümlerinin tadil edilmesi Rusya'ya kabul ettirildi. Berlin'de toplanan konferans Osmanlı Devleti'nin sorunlarıyla ilgili toplanan son konferanstır.

Berlin Konferansında Ayestefanos Anlaşmasının hükümleri tadil edildi. Konferans kararlarına göre Ayestefanos Anlaşmasına göre Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını tanıdığı Büyük Bulgaristan üçe bölünüyor; bir kısmı bağımsız, bir kısmı Osmanlı Devleti'ne bağlı ancak özerk statüde oluyor diğer kısmı ise ıslahat yapılması şartıyla Osmanlı Devleti'ne geri veriliyordu. Ayrıca Rusya, Doğu Anadolu'daki bazı kazançlarından da vazgeçiyordu. Rusya zaten çok yorgun çıktığı bir savaştan sona bütün büyük devletlerle bir savaş göze alamadığı için kendisine yapılan bu dayatmayı kabul etmek zorunda kalmıştı. Esasen Konferansın toplanmasına öncülük eden İngiltere'nin hedefi Rusya'ya çok daha fazlasını kaybettirmek adeta 93 harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında elde ettiği tüm kazanımları elinden almak idi. Ancak Konferansta Prens Bismarck'ın ağırlığını Rusya'dan yana koyması Rusya'nın daha fazla kayba uğramasını engelledi. Fakat yine de Rusya savaşta kazandığı birçok şeyi masada kaybetmişti.

Zaten Berlin Konferansının asıl amacı Ortadoğu'da yeni bir güç dengesi kurmak, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'da yeni bir paylaşma

²⁷ MERAM, *a. g. e.*, ss: 148-149.

savaşına meydan vermeden masa başında paylaşmaktı. Anlaşılacağı gibi yeni kurulacak bu dünyada Osmanlı Devleti'ne yer yoktu. Bu sebeptendir ki Paris Anlaşmasında kabul edilmiş olan Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne saygı prensibi Berlin Konferansında yer almamıştır. Tahmin edilebileceği gibi Konferansın toplanmasına öncülük eden İngiltere'nin kararlarda da ağırlığı olduğuna göre bu durum İngiltere'nin Osmanlı Devleti politikasında önemli bir değişimi işaret ediyordu. Bu politika değişiminin birçok sebepleri olmalıydı ama herhâlde en önemlisi Osmanlı Devleti'nin iç bünyesini kuvvetlendirememesi ve Rusya'ya karşı duracak gücünün olmadığına anlaşılmasıdır.²⁸

Anlaşılan Konferans paylaşılacak Osmanlı mirasında pay sahiplerinden birisinin diğerlerini rahatsız edecek derecede fazla pay almasına karşılık diğerlerinin itirazlarını karara bağlamak yani dengeyi sağlamak için toplanmıştı. İngiltere'nin konferans boyunca sergilediği tutum konusunda ise değişik değerlendirmeler yer yapılmıştır. Konferanstaki İngiliz tutumunu Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin ulaştığı en son nokta olarak görenler olduğu gibi²⁹ İngiltere'nin o zamana kadar izlediği geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğünü savunma politikasının değişmesi olarak tanımlayanlar da vardır. Daha önce de değinildiği gibi Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunma politikasının temsilcisi Muhafazakâr Parti idi. Parti Berlin Kongresi yıllarında iktidarda idi. İngiltere'nin diğer önemli partisi olan Liberal Parti ise Osmanlı toprak bütünlüğünü sağlamanın hem imkânsız hem de gereksiz olduğunu düşünüyordu. Bunlardan başka İngiltere'nin konferansta iki tarafı da idare siyaseti güttüğü, bir yanda bir yüzyılı aşkın süredir sürdürdüğü Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü politikasını savunurken diğer yandan da Rusya ile anlaşmanın yollarını aradığı tarzındaki değerlendirmeler de yapılmıştır.³⁰ Ancak şurası bir gerçektir ki ne savaşta ne de sonrasında toplanan konferansta Osmanlı Devleti İngiltere'den beklediği yardımı göremedi. Bu konuda son olarak şu ifade edilebilir ki İngiltere konferans boyunca Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunma politikasında Avusturya'ya Bosna Hersek'i vermek gibi sapmalar göstermiş ise de

²⁸ Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, 8. Cilt, TTK. Yayınları, Ankara, 2010, s.78.

²⁹ BAĞIŞ, *a. g. e.*, ss: 20-25.

³⁰ M. Kemal ÖKE, *Saraydaki Casus: Vambery*. Hikmet Yayınevi, İstanbul, 1991, ss: 30-32.

toplantı boyunca resmi söylem olarak Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü politikasını sürdürmüştür.

Fakat bilindiği gibi Paris Anlaşmasında kabul edilen Osmanlı Devleti'nin bir Avrupa Devleti sayılması ve toprak bütünlüğünün Avrupa Devletlerinin ortak garantisi altında olması prensibi Berlin Anlaşmasında yoktu. Çünkü Paris'te Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü belki sadece Rusya hariç tüm katılımcıların hedefi iken Berlin'e gelindiğinde bu sadece İngiltere'nin savunduğu bir görüştü ve bahsedildiği gibi İngiltere de bu görüşü savunurken hiçbir zaman Paris'teki kadar gayretli olmamıştı. Her şeyden önce Paris öncesinde Avrupa'nın büyük devletleri Osmanlı toprak bütünlüğü uğruna yaptıkları bir savaştan çıkmışlardı ancak Berlin öncesinde asla böyle bir şeyi düşünmeyeceklerini Rusya dahi biliyordu. Rusya'yı bu şekilde düşündüren yani İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğü politikasının konjonktürel olduğu ve gerektiğinde değişebileceğini düşündüren başka somut veriler de vardı. Mesela İngiltere'nin konferansta Ermenileri savunması yoluyla Ermeniler üzerinde nüfuz sahibi olup kurulacak bir Ermenistan'a hami olmayı planlaması ve bu sayede Rusya'nın onları savunup bu vesileyle nüfuzunun Doğu Anadolu bölgesine yayılmasını, dolayısıyla bu yolla da sıcak denizlere inmesini önlemek arzusu önemlidir. Gerçi İngiltere daha önce de özellikle Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerle ilgileniyordu. Nitekim Osmanlı Devleti'ne yaptığı yardımlara karşılık ondan Ermeniler lehine bazı düzenlemeler yapılması garantisini almıştı. Ancak Berlin'de İngilizlerin Ermeni destekçiliğinin Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü sağlama politikasını aşarak dile getirilmesi önemli bir başlangıçtı. Buna mukabil İngiltere önderliğinde kurulacak herhangi bir Ermeni oluşumunun İngiltere'ye fayda getireceğini düşünen Rusya Doğu Anadolu bölgesinde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana görüş bildirdi. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü bütün Avrupa Devletleri'nin menfaatleri gerektirdiği zaman savunduğu bir politikaydı. Anlaşılan İngiltere'nin menfaatleri uzun zaman onun savunulmasını gerektirdiği için İngiltere uzun yıllar bu politikayı savunmuş kendisine fayda temin etmeyeceğini anlayınca da vazgeçmiştir.

Her ne şekilde ifade edilirse edilsin Berlin Konferansında Osmanlı Devleti'ni savunan İngiltere idi ve Osmanlı Devleti'ni savunur gözükmesine mukabil konferans sürecinde yeni bir menfaat yolu

keşfetmiş ve o zamana kadar elde etmediği yeni bir kazaca daha ulaşmıştı. Bu yeni kazancı Kıbrıs idi.

Kıbrıs; Doğu Akdeniz'deki stratejik konumu dolayısıyla İngiltere için önemli bir ada idi. Ancak İngiltere bu tarihe kadar Kıbrıs'ı ele geçirmek konusunda ciddi bir çabanın içerisinde olmamıştı. Bunun yerine İngiltere bu zamana kadar Osmanlı Devleti'ne yaptığı yardımlar karşılığında onu nüfuzu altına alarak tüm imparatorlukta dolaylı olarak nüfuzunu sürdürmek istiyordu. Ancak bunun çok da başarılı olmadığını görünce kendisi için büyük öneme haiz bölgelerde fiili denetim kurmanın daha iyi olabileceğini düşündü. Bunun için uygun zamanı ise Berlin kongresinde buldu. Osmanlı Devleti Avrupalı Devletlerin baskılarından iyice bunaldığı bir sırada İngiltere Ona gizlice anlaşma teklif etti. Anlaşmaya göre kendisi Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü Rusya'ya karşı gerekirse fiili olarak müdafaa edecekti. Ancak sözü edilen fiili yardımı yapabilmesi için bölgeye yakın bir üsse ihtiyacı vardı. Bu üs ise Kıbrıs olabilirdi.³¹ Onun için Osmanlı Devleti Kıbrıs'ın idaresini İngiltere'ye en kısa zamanda terk etmeliydi. Anlaşılan İngiltere artık giderek güçsüzleşen Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın denize inmesini durduramayacağına inanmış ve Rusya'yı durdurma işini kedisinin yürütmesinin gerekli olduğunu düşünmeye başlamıştı.³² Osmanlı Devleti ise bu teklifi pek hoş karşılamadı. Çünkü teklifin kabulü Osmanlı Devleti'nde çok önemli bir toprak kaybını doğuracağı gibi yeni bir toprak kaybı tarzının önü açılmış olacak ve buna benzer isteklerin devamı gelecekti. Ancak İngiltere teklifinin kabulünü ısrarla istiyor aksi halde Osmanlı Devleti'ne Rusya karşısında yardım etmeyeceği tehdidinden başka gerekirse bölgeyi zorla da işgal edebileceğini ifade ediyordu. İngiltere'nin desteğine muhtaç olmaktan başka isterse zorla da ele geçirebileceğini gören Osmanlı yöneticileri çaresiz bu teklifi kabul etti. Aslında İngiltere Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya eskisi

³¹ Sultan Abdülhamit. *Siyasi Hatıralarım*, Harekat Yayınları, İstanbul, 1984, ss: 127-128.

II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti'nin uyguladığı dış politika hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Ercüment KURAN, "II. Abdülhamid'in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 1994.

³² Selim DERİNGİL, II. Abdülhamid'in Dış Politikası" *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İstanbul, 1986, s. 305.

kadar istekli olmadığı gibi Osmanlı yöneticileri de yeni bir Rus saldırısında İngiltere'nin kendilerini koruyacağına fazla inanmıyorlardı. Yani anlaşmanın Osmanlı Devleti'nce imzalanması Osmanlı yöneticilerinin İngiltere'den yardım beklentilerinden çok tehditleri sonucu olmuştu.³³ Ayrıca imzalanan anlaşmaya göre Kıbrıs hukuken Osmanlı Devleti'ne tabii olacak, vergisini verecekti. İngiltere sadece adada asker bulundurmaya ve adanın yönetimini ele almaya hak kazanıyordu. Bundan başka; anlaşma geçici bir süre için yapılacak, Osmanlı Devleti'ne karşı Rus tehdidi ortadan kalkarsa yani Rusya Doğu Anadolu bölgesinden çekilirse İngiltere'de Kıbrıs'ı boşaltacaktı. Ancak anlaşmanın bu maddesi hiçbir zaman uygulanmamış Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına Almanya'nın yanında girmesiyle de İngiltere Kıbrıs'ı ilhak ettiğini açıklamıştır.

Bu gizli anlaşmanın Berlin kongresi devam ederken Rusya tarafından öğrenilmesi kongrede sert tartışmalara neden olmuşsa da İngiltere Avusturya'yı ve Bismarck'ı da yanına alarak bu anlaşmayı kabul ettirmiştir. Ayrıca Fransız elçisine anlaşmanın sadece Rusya'ya karşı olduğu Fransa ile ilgili bir art niyet taşımadığı yolunda garanti verilmiştir. Böylece 13 Temmuz 1878'de sona eren Berlin Konferansı ile Osmanlı Devleti hem düşmanlarına hem de sözde dostlarına geniş tavizler veriyor, adeta hükümdarlık haklarından fedakârlıkta bulunuyor, idaresine büyük devletleri de iştirak ettiriyordu.

Berlin kongresinden eli boş dönen Fransa'ya ise Tunus'u işgal etmesi için izin çıkmıştı. Fransa'nın eskiden beri Akdeniz'de imparatorluk kurma niyeti vardı. Zaten 1830'da Cezayir'i işgal ettiğinden beri de bölgeye komşu idi. Osmanlı Devleti'nin 93 harbinden çıktığı sıkıntılı döneminden istifade ile bölgeyi işgal etti. Osmanlı Devleti meseleye askeri müdahale edecek vaziyette değildi. Hukuki yönden yaptığı çağrılarda önemsiz görüldü. Çünkü dünyada bir devletin kuvvetli olduğu nispette hakkına saygı gösteriliyordu ve Osmanlı Devleti bu dönemde kuvvetsizdi.³⁴ Nihayetinde Osmanlı Devleti'ni Tunus'la ilgilenmekten alıkoyan yeni ve büyük bir tehlike belirliyordu. İngiltere Mısır'a yerleşmek için harekete geçmişti.

³³ ÖKE, *a.g.e.*, ss: 31-32.

³⁴ KARAL, *a.g.e.*, ss: 79-86.

IV. MISIR'IN İŞGALİ VE İNGİLTERE İLE YENİ DÖNEM

Berlin konferansından kısa zaman sonra İngiltere'de Liberal parti iktidara geldi (1881). Parti ve Başbakanı Glodstone Osmanlı karşıtı düşünceleriyle tanınmıştı. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü politikasından vazgeçilerek Osmanlı Devleti'nin İngiltere için önemli olan topraklarının işgal edilmesini veya bu bölgelerde kendine bağlı ulusal devletler kurulmasını ve bunun sağlanması için de Rusya ile anlaşılmasını öneriyordu. Bu arada İngiltere'de Kıbrıs'la açılan yeni süreci devam ettirmenin gerekli olduğuna dair önemli bir kamuoyu desteği de vardı. İşte bu ortamda yeni hedef belirlendi. Bu hedef Mısır'dı.

Mısır'ın işgalini İngiltere'nin yeni politikasının ilk uygulaması olarak değerlendirenler olduğu gibi, bunu Kıbrıs'ın işgali ile başlayan bir sürecin devamı olarak değerlendiren görüşler de vardır. Nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin artık İngiliz-Osmanlı ilişkilerinde hiçbir şey eskisi gibi değildi. Bırakınız Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü için savaştan bir İngiltere'yi artık Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunan bir İngiltere'den dahi bahsetmek mümkün değildi. Değişen politikalar doğrultusunda belirlenen yeni hedefe doğru taarruza geçildi. Mısır, İngiltere için çok önemli bir stratejik mevkiye olup Hint yolunu kontrol edebilecek bir noktada bulunuyordu. İngiltere bu kontrol noktasının başka hiçbir devletin eline geçmesine izin veremezdi. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki kontrolünün zayıfladığını fark edince bölgeyi doğrudan hakimiyeti altına almaya karar verdi.

İngiltere 1882'de Mısır'da çıkan Arabi Paşa ayaklanmasını bahane ederek bölgeyi işgal etti. Böylece İngiltere Rusya'ya karşı Kıbrıs, Malta, Mısır üçgeninde yeni bir savunma hattı tesise muvaffak oluyordu. Bundan sonra Osmanlı Devleti İngiltere için eski hayati önemini kaybetmiş bir ilk savunma hattı konumuna gelmiştir. Yani İngiltere Osmanlı Devleti'ndeki nüfuzu altına aldığı yönetimin koruyamadığı kendisi için önem arz eden toprakları Rusya'dan bizzat korumak yoluna girmiştir. İngiliz orduları bölgede düzeni sağladı ve düzeni sağlamak için Osmanlı ordusunun gelmesine gerek olmadığını bildirdi. Böylece Mısır fiilen İngiltere'nin egemenliğine giriyordu. İngiltere Osmanlı Devleti'nin tepkisini yatıştırmak için bölgenin kendisi tarafından ele geçirilmezse Fransa'nın

saldırısına uğrayacağını söylüyordu. II. Abdülhamit ise buna karşılık Fransa'nın böyle bir niyeti olmadığını ısrarla vurguluyordu.³⁵

Osmanlı Devleti Mısır üzerindeki egemenliğini korumak için çokça çaba sarf etmiş, fakat pek de başarılı olmadığı görülmüştür. Şöyle ki; her şeyden önce Osmanlı Devleti gücünün farkındaydı, askeri çatışmaya girmesi halinde bozguna uğrayacağını bildiğinden bundan kaçındı ve diplomatik yollarla Mısır'ı korumaya çalışmıştı. Ancak İngiltere'yi Mısır'dan savaşla da diplomasi yoluyla da çıkarmanın imkânı yoktu. Bu durumda Osmanlı Devleti İngiltere'nin anlaşma teklifini kabul etti. 1885'te imzalanan İstanbul anlaşmasıyla fiili durum Osmanlı Devleti tarafında kabulleniliyordu. Buna göre Hidiv hukuken padişaha bağlı olmakla birlikte Osmanlı ve İngiliz hükümetlerinin Kahire'ye gönderecekleri yüksek komiserlerin denetiminde olacaktı. İngiltere'nin bu şekilde Mısır'a yerleşmesi İngiliz-Osmanlı siyasi ilişkilerinde derin bir değişiklik meydana getirdi. İngiltere bundan sonra Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmaya dayanan şark siyasetini tamamen terk etti.³⁶

Mısır'ın bu şekilde elden çıkması tahta çıktığından beri İngiltere'ye şüpheyle yaklaşan Abdülhamit'in İngiltere'nin siyasetinden duyduğu kuşkuyu iyice artırdı. Artık dış politikada İngiltere'nin denge unsuru olmasına dayalı bir siyaset takip edilemezdi. Artık II. Abdülhamit kesin bir tarafsızlık ilkesine sahip çıkacağını, barışı bozmamaya büyük gayret göstereceğini ilan ediyordu. Hakikaten II. Abdülhamit barışı korumaya büyük önem vermiş, tavizler vermek pahasına da olsa bundan şaşmamaya çalışmıştır. Ancak aslında Abdülhamit'in siyasetinin temel esası büyük devletlerin arasındaki rekabetlerden yararlanarak devleti ayakta tutmak idi.

Bu amaçla II. Abdülhamit diplomatik faaliyetlere büyük önem verdi. Diplomatik temsiliyet bu sebeple onun döneminde büyük artış gösterdi. Bütün bunlara rağmen İngiltere yine de Osmanlı siyasetinin kendi politikası doğrultusunda olmasını sağlamaya çalışmıştır. Bunu sağlamaya çalışmak için İngiltere Osmanlı Devleti'ne Arminus

³⁵ ÖKE, *a.g.e.*, s: 38.

³⁶ KARAL, *a.g.e.*, s.101.

VAMBERY adlı bir casus da göndermişti. Padişah bu kişiye tahta çıktığından beri geleneksel olarak nitelendirilen İngiliz dostluğunun hiçbir emaresini görmediğini ve kendisinin İngiltere ile iyi geçinme çabalarına İngiltere'den olumlu bir karşılık alamadığını söylemiştir. II. Abdülhamit İngiltere ile yeniden anlaşabileceğini ancak vazgeçemeyeceği üç şartının olduğunu ifade ediyordu. Bunların birincisi; İngiltere Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık ve egemenliğine karışmamalı, ikincisi; Osmanlı yönetimine karışıp icraatına müdahale etmemeli, üçüncüsü ise Mısır meselesinin çözülmesi idi.

II. Abdülhamit İngiltere ile bu temaslarını sürdürürken onun etkisini başka devletlerle dengelemeye çalışmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında ise İngiltere'nin artık dünyadaki en büyük devlet değil de birkaç büyük devletten biri olmasının da etkisi vardı. Ayrıca II. Abdülhamit bunu yaparken kutuplaşma ve bloklaşmalardan uzak durmak, diplomasiye önem vermek, büyük devletlerle sonu belli olmayan ilişkilere girmemek ve mümkün olduğunca savaştan kaçınmak gibi bazı noktalara dikkat ediyordu.³⁷

İngiltere ise bir yandan Osmanlı Devleti ile yeni bir ittifak yapmanın yollarını ararken diğer yandan da yeni uygulamaya başladığı Osmanlı Devleti'nin kendisi için önemli bölgelerini daha doğrudan yöntemlerle hâkimiyeti altına almanın planlarını yapıyordu. Bu çerçevede Ermeniler ve Arapları isyanı sevk etmeye çalışarak kendisine bağlı küçük ulusal krallıklar kurulmasını temine çalışıyordu. Bu yüzden bu bölgelerde Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında hatta bölgeyi hâkimiyeti altına almak isteyen diğer güçler arasında çok taraflı bir nüfuz mücadelesi yaşanıyordu. Buna örnek olarak Irak bölgesindeki İngiltere-Fransa ve Rusya'nın nüfuz mücadelesini verebiliriz. Böyle bir durumda Osmanlı Devleti uluslararası arenada kendisine yeni destekler bulmak zorunda kaldığını hissetti. Bulduğu en önemli destek ise kısa zaman önce birliğini sağlanıp güçlenen Almanya idi. Böylece büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki planlarına XIX. yüzyıl sonunda bir de Almanya'nın faaliyetleri eklendi. Fakat Alman faaliyetlerinin diğer Avrupalı ülkelerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerinden bir farkı vardı. Alman

³⁷ DERİNGİL; *a. g. m.*, s. 306.

faaliyetleri II. Abdülhamit'in müsaade hatta teşviki ile ortak demir yolu projeleri gibi resmi yollarla yürütülüyordu.³⁸

Bu arada Avrupa'da Üç İmparator Ligi, Bismarck ittifak sistemi, İngiltere-Fransa ve Rusya ittifakı gibi yeni yeni ittifaklar kuruluyordu. Ancak bu ittifaklarda eskisi gibi Osmanlı İmparatorluğu fazla nazara alınmıyordu. Mesela Bismarck Avusturya ve Rusya ile kurmak istediği ittifakı sağlamak için bu iki devletin arasında eskiden beri sorun olan Balkanları iki devlet arasında paylaştırmayı öneriyordu. Ancak kurulan bu üçlü ittifak fazla uzun ömürlü olmadı. Sonuçta Almanya iki müttefiki arasında tercih yapmak durumunda kaldığında Avusturya'ya yöneldi. Rusya ise Fransa'ya yanaştı ve ittifak kurdu. Bu durumun ortaya çıkmasında II. Wilhelm'in Bismarck ittifaklar sistemi çerçevesinde Rusya ile yapılan anlaşmayı yenilemek istememesinin de payı vardı. Sistem II. Wilhelm'in şahsi politikası yüzünden bozulmuş ve Rusya-Fransa anlaşması gerçekleşmişti. Bu arada Almanya'nın kısa zamanda çok güçlenmesini kendisi için tehlikeli bulan İngiltere'de Fransa-Rusya ittifakına katıldı. Bismarck hayatı boyunca böyle bir şeyin olmaması için çalışmış ve muvaffak olmuştu.³⁹ Fakat artık Alman siyasetini II. Wilhelm yönetiyordu ve O Bismarck'ın dengeli siyasetini değil kutuplaşma pahasına da olsa Almanya'nın daha mücadelecı bir dış politika izlemesini savunuyordu.

Bundan sonra Osmanlı Devleti Almanya tarafından daha önemli görüldü. Nitekim Bismarck döneminde başlayan Osmanlı Devleti ile Almanya'nın yakınlaşması sadece askeri alanda iken II. Wilhelm dönemiyle birlikte Almanların Anadolu'da inşa etmeye başladıkları demir yolu projesi sayesinde iki ülke arasındaki yakınlaşma hızla ekonomik ve politik sahalara da yansdı.⁴⁰

Almanya, Osmanlı İmparatorluğundan sonra İtalya'yı da yanına almıştı. Böylece Avrupa'da yeni bir bloklaşmanın şekillenmeye

³⁸ Cezmi ERASLAN, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)", *İÜEF Tarih Dergisi*, S. 35, 1994, s.232.

³⁹ Charles SEIGNOBOS, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*. Çev. H. Cahit YALÇIN, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939, s. 378.

⁴⁰ Murat ÖZYÜKSEL, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988.

başladığını görüyoruz. Bu süreçte Almanya Osmanlı Devleti ile Avusturya'nın arasını düzeltmeye çalışmak suretiyle önderliğinde ortaya çıkardığı bloğu sağlamlaştırmaya çalışıyordu. Bu bloklaşma ve rekabet Dünya savaşının da temellerini atacaktır.

V. OSMANLI DEVLETİ'NİN ALMANYA'YA YÖNELMESİ

Almanya'da yönetimi ele alan II. Wilhelm Alman ekonomisinin etkisini dünyaya yaymak isteyen bir dünya politikası (Weltpolitik) izlemeye başlamıştı. Bu politikası doğrultusunda Osmanlı Devleti'ne büyük önem veriyordu. Osmanlı-Alman yakınlaşmasının temelleri Berlin Konferansında atılmıştı. Kongreden sonra Rusya, Fransa, İngiltere, Avusturya gibi geleneksel güçler Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasına yönelik bir politika izlemeye başlamışlardı. Bu durum Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetinde önemli değişikliklere yol açtı. Osmanlı yöneticileri dayanabilecekleri ehven-i şer diye tabir ettikleri yani kendisine daha az zarar veren yeni bir güç aradı. İşte Almanya bu arayışın sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nda önem kazandı. Zira devamlı güç kaybeden Osmanlı Devleti dış güçler arasındaki dengeyi gözeterek yaşamak zorunda olduğunun farkında idi. Osmanlı Devleti'nin kendi kendine yaşama şansı pek yoktu ama sömürgeci devletlerarasında bir tercih yapma şansı hep olmuştu. Dünya konjonktüründeki oynamalar Osmanlı yönetimine bu şansı veriyordu. Osmanlı yöneticileri de bu şansı kullandı.⁴¹

II. Abdülhamit iç politikada tahttan indirilmek kuşkusuna⁴² dış politikada da destekçisi İngiltere'ye karşı duyduğu güvensizliğinin belirlediği⁴³ yeni dış politikasında güçlü bir devlet olarak ortaya çıkan, yönetimi kendi yönetimine benzediği gibi Müslüman tebaası da olmadığı

⁴¹ İlber ORTAYLI, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 22.

⁴² II. Abdülhamit İngiltere'ye kendi meşrutiyet rejimini Osmanlı Devleti'nde yerleştirmek isteyen bir devlet olarak bakıyor, ayrıca onun kendisini tahttan indirip V. Murat'ı yeniden tahta geçireceğini düşünüyordu.

⁴³ Kıbrıs'ın ve Mısır'ın İngiltere tarafından işgal edilmesi suretiyle bu kuşkusunu doğrulayan iki olay yaşanmıştır. KURAN, *a. g. m.*, ss: 141-148.

için o yüzden de bir anlaşmazlık çıkmasını bekleyemeyeceği⁴⁴ Almanya'ya gittikçe daha fazla önem veriyordu.

İngiltere ise Almanya'nın Osmanlı Devleti'nde nüfuzunun gittikçe daha çok yerleşmesini endişe ile takip ediyordu.⁴⁵ Çünkü Almanya ile yeni kurulan bu ortaklık sadece denge siyasetinden kaynaklanan bir yakınlık değildi. Devlet orduda, sosyal hayatta, sivil yönetimde kısaca her alanda Alman nüfuzuna kapılarını açmıştı. Kısa zaman sonra da bu yakınlaşmanın somut tezahürleri görüldü. Almanya'ya Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli ticari ayrıcalıklar verilmeye başlanmıştı ki bunun zirvesi 1899 Bağdat Demiryolu projesinin bir Alman şirketine verilmesi idi.⁴⁶

Almanya dünyanın önemli bir gücü olarak ortaya çıktığı zamandan beri Uzakdoğu'ya da uzanmak, oralarda da etkin olmanın planlarını yapıyordu. Bunun mümkün olması için iki yoldan biri olan deniz yolu Almanya'ya imkânsız görünüyordu. Çünkü büyük bir donanmaya sahip olmayı gerektiriyordu ve Almanya'nın özellikle kısa vadede bu yolda denizcilik alanında çok ileri olan İngiltere ile rekabet etmesi mümkün görülüyordu. Yolun çok uzun olmasından başka, Almanlar denizci bir millet değildi ve kısa zamanda da bu alanda yüzyılların verdiği tecrübe ile hareket eden İngiltere'ye yetişemezlerdi. Geriye bir tek yol kalıyordu ki kara yoluyla Ortadoğu'ya ve Uzakdoğu'ya açılmak. Zaten güçlü denizciliği olmayan Almanya'nın sömürgelerini kontrolünde tutabilmesi için onlarla kara bağlantısı olması zaruri idi. Bu yol ise Avusturya ve Osmanlı Devleti üzerinden geçiyordu. Avusturya

⁴⁴ II. Abdülhamit'in Almanya'ya yönelmesinde İslamcılık politikasının da önemli etkileri olmuştur. II. Abdülhamit böylece hem içte kuvvetlenmeyi hem de dış dünyada İngiltere'nin yönetimindeki milyonlarca Müslüman tebaa üzerinde söz sahibi olmayı hedefliyordu. İngiltere ise buna mukabil kendi denetiminde olan Mısır Hidivi veya Hicaz Emirini halife ilan etmeyi tasarlıyordu. Bu yeni durum da İngiltere ile Abdülhamit'in arasını açan bir başka çekişmeydi. Hâlbuki Almanya Müslüman tebaası olmadığından Abdülhamit'in İslamcılık politikasından rahatsız olmayacağı gibi İngiltere'ye zarar vereceği için memnun dahi olurdu. A. Haluk ÜLMAN, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayinevi, Ankara, 1973, 284.

⁴⁵ Erol ULUBELEN, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, Cumhuriyet Kitapları Yayinevi, İstanbul, 2010, s. 13.

⁴⁶ Murat ÖZYÜKSEL, "Abdülhamid Devrinde Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi" *Devr-i Hamid. Sultan II. Abdülhamid*, Cilt: 3, ed. M. Metin HÜLAGÜ, vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, ss: 307-312.

Bismarck'tan beri müttefik idi. Dolayısıyla geriye Osmanlı Devleti kalıyordu ki Onu da razı etmek çok zor olmasa gerekti. Çünkü O da zaten dünyada dayanabileceği bir güç arıyordu. Osmanlı toprakları karadan açılabilirse Almanya hem dünyaya açılabilir hem de nüfuzu altına alacağı Osmanlı Devleti'nden sanayisi için gerekli hammaddeyi temin edebilecekti. Diğer büyük devletler ve özellikle bölgenin hâkimi İngiltere ise bundan fevkalade rahatsızdı. Öyle ki bu konu Alman-İngiliz rekabetinin en fazla üzerinde odaklaştığı konudur.⁴⁷

Projenin gerçekleşmesi ile Alman askerinin Basra Körfezine kadar uzanmasının İngiltere için oluşturacağı tehlikenin ötesinde proje Almanya'ya önemli ekonomik avantajlar sağlayacak, Almanya yeni demiryolu ile Hint mallarını İngiltere'den çok daha ucuz fiyatlarla Avrupa'ya nakledebilecekti ki bu da Almanya'nın Avrupa pazarlarını ele geçirmesi demektir. Bölge hakkında özellikle 93 harbinden sonra büyük planları olan Rusya'nın yanında Fransa'da bölge ile doğrudan bir ilişkisi olmasa da böyle büyük menfaatler sağlayacak bir projeyi elinden kaçırdığından dolayı rahatsızdı.

Meseleye Osmanlı Devleti'nin cephesinden bakacak olursak en başta bölgenin merkeze olan bağlarının kuvvetlenmesine hizmet ediyordu. Bu durumdan ise başta Sultan II. Abdülhamit çok memnundu. Ayrıca bölgenin dünya pazarlarına açılması sonucu mal talebi dolayısıyla üretim artmış, bölgeye refah gelmişti. Bunun dolaylı olarak devletin vergi gelirlerini arttırması da diğer bir mutluluk kaynağı idi. Proje aşama aşama hizmete girdikçe olumlu meyveleri de artıyordu. Bu arada İngiltere hattın Basra'ya kadar uzatılması durumunda müdahale edeceğini bildirdi. Ancak proje daha o noktaya gelmeden çıkan dünya savaşı ile yarım kaldı. İngiltere'nin de savaşta bölgeyi işgal edince ilk işi hattı tahrip etmek olmuştur.

Almanya'nın Osmanlı Devleti'nde nüfuzunun kuvvetlenmesinin bir diğer sebebi de ıslahat konusunda Osmanlı yöneticilerine karşı daha ılımlı ve daha az baskıcı bir tavır takınmasıdır. Almanya bu yönüyle de eski müttefik İngiltere'den ayrılıyordu. Çünkü İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü en hararetle savunduğu dönemlerde bile

⁴⁷ ORTAYLI, *a. g. e.*, s. 78.

ıslahat konusunda devamlı talepleri olmuştı. Yani Almanya İngiltere'nin eski politikasını İngiliz taleplerini dile getirmeksizin sürdürdü. Bu durum Osmanlı Devleti'nde Alman nüfuzunun gittikçe kuvvetlenmesine yol açtı.⁴⁸ Ancak II. Abdülhamit devrinin sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde her alanda Alman tesiri egemendi. Bu tesir Abdülhamit'in başlangıçta hiç te istemediği bir dereceye varmıştı. Çünkü II. Abdülhamit iş birliği yaptığı devletin dış politikasında bağımsızlığını kısıtlayacak kadar kendi üzerinde nüfuz kurmasını istememişti.⁴⁹

Bu arada yeni bir savaşa doğru giden dünyada bloklar belirginleşiyordu. Fransa ve Rusya'nın ittifakı 1896'da resmîlik kazandı. İngiltere ise ittifak yapmak için hem Almanya hem Fransa hem de Rusya ile temasa geçmişti. Aslında İngiltere'nin öncelikle Almanya ile ittifak sağlamak istediği anlaşılmaktadır. Özellikle 1898-1901 arasında Almanya ile birlikte olabilmek ciddi için gayret göstermiştir. Fakat Almanya İngiltere'nin Rusya ile bir ittifak yapmasının mümkün olmadığı, neticede kendisine muhtaç olacağı hesabıyla İngiltere'yi oyalamaya çalışıyordu. Ancak Almanya'nın bu hesabı gerçekleşmedi. İngiltere Almanya'dan ümidini kesince diğer devletlerle olan ittifak çalışmalarına ağırlık verdi ve sonuçta 1904'te İngiltere-Fransa, 1907'de de İngiltere-Rusya ittifakları sağlandı. Aslında İngiltere için bu ittifaklar özellikle Rusya ile olan ittifak gerçekten zor çok olmuştur. Mesela bu dönemde boğazlar meselesi yeniden ortaya çıktığında Osmanlı Devleti bu konuda İngiltere'nin hassasiyetini bildiği için hemen yeniden İngiltere'ye yönelmiş ve Rusya'nın boğazlardan geçme tehlikesine dikkatini çekmeye çalışmıştı. Ne var ki bu sefer İngiltere boğazların Rusya için hayati önem taşıdığını dikkate alarak Rusya ile iyi ilişkiler istiyorsa boğazların ona açılması gerektiğinin farkında olmuştur. Olayın tarihsel geçmişine bakıldığında Almanya'nın İngiliz-Rus anlaşmasının olamayacağına dair öngörüsü çok da temelsiz bir öngörü değildi. Zaten Onu yanılta İngiltere ve Fransa'nın, İngiltere ve Rusya'nın anlaşamayacağına, bunun için kendisine muhtaç olacaklarına olan kesin inancı idi. Bu ittifakların sağlandığını görünce şaşırıldı. Kendisini çevrelenmiş hissetti ve çemberin dışında kendisi ile anlaşma yapabilecek güçler aramaya başladı. Bulduğu devletler ise Avusturya, İtalya ve Osmanlı Devleti idi.

⁴⁸ ORTAYLI, *a. g. e.*, s. 105.

⁴⁹ DERİNGİL, *a. g. m.*, s. 306.

Bu sırada Osmanlı Devleti'nde de önemli değişiklikler oluyordu. II. Abdülhamit'in idaresi önemli sarsıntı geçirmiş, Meşrutiyet yeniden ilan edilmişti (1908). O zaman kadar Osmanlı Devleti'ne her zaman Meşrutiyet rejimini tavsiye eden hatta bu konuda baskı yapan İngiltere ise bu sefer II. Meşrutiyet'in ilanını endişe ile takip etmekteydi. Çünkü bu yeni idarenin başarılı olması durumunda Mısır ve Hindistan Müslümanlarının da harekete geçeceği, anayasa ve temsiliyet isteyeceği endişesini taşıyordu. İngiltere özellikle Mısır'daki tepkilerden çekinmekte idi. Çünkü bölge fiilen tamamen kontrolünde ise de hukuken hala Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğu için Mısır Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ndeki yeni idarenin Mısır'da da uygulanmasını istemeleri kuvvetle muhtemeldi. Bu durumda birçok yerde çıkacak ayaklanmaları bastırmanın kendisi için çok zor olacağını düşünen İngiltere yeni yönetimin başarısız olması için gayret içine girdi. Ancak yine de meşrutiyetten yana imiş gibi göründü. Bu sebeple İngiltere'nin meşrutiyete karşı bir hareket olan 31 Mart vakasını gizlice desteklediği iddia edilmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'e 31 Temmuz 1908 tarihli mektubu bu iddiaları doğrular mahiyettedir.⁵⁰ İsyana İttihat ve Terakki Partisinin genç subayları müdahale ettiler ve 1909'daki bu hareket bastırıldı. II. Abdülhamit de bu isyanla ilgili olduğu gerekçesiyle tahttan indirildi ve yerine V. Mehmet geçirildi. İç politikada bu gelişmeler olurken Osmanlı Devleti 1911 ve 1912'de girdiği savaşlarda Trablusgarp'ı ve tüm Balkan topraklarını kaybetti.

Bu arada ittihatçılar dış politikada yeni arayışlara girdiler. İçlerinden hem İngiltere'ye hem de Fransa'ya dayanılması gerektiğini savunanlar vardı. Almanya ise Abdülhamit rejimine destek vermekle sorumlu tutuluyor ve eleştiriliyordu. Bu görüşler doğrultusunda birkaç defa İngiltere'ye yanaşmayı denediler. Ancak İngiltere onlarla istedikleri gibi bir anlaşma yapmaya yanaşmadı. Aynı teklifler Fransa'ya hatta Rusya'ya da götürüldü. Ancak tekliflerinin reddedilmesiyle birlikte yeniden Almanya'ya yöneliş başladı. Bundan sonra ittihatçı yönetim kadrosunda da değişiklikler yaşandı. 1913 baskınıyla yönetimi ele geçirenler Rumelili genç ittihatçı subaylardan Enver, Cemal ve Talat

⁵⁰ ULUBELEN, *a. g. e.*, s. 60.

Bey'lerdi. Bunlardan özellikle Enver Paşa Alman yanlılığı ile tanınıyordu. Onun da gayretleriyle devlet dünya savaşına Almanya'nın yanında girdi ve müttefikinin aldığı ağır yenilgi Osmanlı Devleti'nin de sonu oldu.

KAYNAKLAR

II. ABDÜLHAMİT (1984) *Siyasi Hatıralarım*, İstanbul, Harekat Yayınları.

ARMAOĞLU, F. (1993) *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

BAĞIŞ, A. (1985) *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 400. Yıl Dönümü*, Ankara, Başbakanlık Basın- Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü.

BAYKAL, B. S. (1935) *Das Bagdad-Bahn Problem*, Freiburg, R.Goldschagg.

ÇELİK, H. (1994) *Osmanlı Yanlısı İngiliz Dış İşler Komiteleri*, İstanbul, İnkılap Yayınları

DERİNGİL, S. (1986) "II. Abdülhamid'in Dış Politikası" *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul.

ERASLAN, C. (1994) "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)", *İÜEF Tarih Dergisi*, (35).

EKİNCİ, İ. (2011) "Hamidiye Vapur İdaresi: Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, (2). ed. M. Metin HÜLAGÜ vd., Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları.

ISSAWI, C. (1966) *The Ecomonic History Of The Middle East 1800-1914*, Chicago.

KARAL, E. Z. (1941) “İngiltere’nin Akdeniz Hâkimiyeti Hakkında Vesikalar” *Tarih Vesikaları Dergisi*, (1-2). İstanbul, Maarif Vekalet Yayınları,

KARAL, E. Z. (2007) *Osmanlı Tarihi* (5) Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KARAL, E. Z. (2010) *Osmanlı Tarihi*, (8) İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KURAN E. (1994) “II. Abdülhamid’in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları”. *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi.

KURAT, A. N. (1952) *Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KUTAY, C. (1991) *Sultan Abdülaziz’in Avrupa Seyahati*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.

KÜTÜKOĞLU, M. (1976) *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, İstanbul, İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi.

MAUROIS, A. (1983) *İngiltere Tarihi*, Çev. Hüseyin Cahit YALÇIN, İstanbul, Kanaat Kitabevi.

MERAM, A. (1969) *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul, Kıtış Yayınları.

ORTAYLI, İ. (1985) “Osmanlı Diplomasisi ve Dış İşleri Örgütü”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, (1), ss: 278-281.

ORTAYLI, İ. (2006) *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, İstanbul, Alkım Yayınevi.

ÖKE, M. (1991) *Saraydaki Casus: Vambery*, İstanbul, Hikmet Yayınevi.

ÖZYÜKSEL, M. (1988) *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul, Arba Yayınları.

ÖZYÜKSEL, M. (2011) “Abdülhamid Devrinde Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi”, *Devr-i Hamid. Sultan II. Abdülhamid*, (3) ed. M. Metin HÜLAGÜ vd., Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları.

SEIGNOBOS, C. (1939) *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, Çev. Hüseyin Cahit YALÇIN, İstanbul, Kanaat Kitabevi.

ULUBELEN, E. (2010) *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları Yayınevi.

ÜLMAN, H. (1973) *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınevi.

BÖLÜM 5

T.C CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÜMET SİSTEMİNE
GEÇİŞLE BİRLİKTE DEĞİŞEN ANAYASA MALİ
HÜKÜMLERİMİZ VE MALİ KURUMLARDAKİ REVİZYON

Doç.Dr. Zuhall ERGEN

T.C CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÜMET SİSTEMİNE GEÇİŞLE BİRLİKTE DEĞİŞEN ANAYASA MALİ HÜKÜMLERİMİZ VE MALİ KURUMLARDAKİ REVİZYON

Zuhal ERGEN

Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi İ.İ.B.F

Giriş

Kamu bütçelerinin yapısal olarak bir kanun mu yoksa idari bir tasarruf mu olduğu sorusu bütçe hukuku açısından önem taşır. Çünkü bu sorunun yanıtı bizim bütçe sürecini, bütçe hazırlıklarını, Parlamento görüşmeleri ve en önemlisi bütçenin hukuki yapısını kavramamıza yardım eder. Ülkemiz de bu sorunun teorik olarak, bütçenin “yasa” olduğunu kabul edenler, bütçeyi yasa olarak kabul etmeyenler yani “idari bir tasarruf” olduğunu düşünenler ve bütçeyi hem bir yasa hem de belli açılardan bir “idari tasarruf” olarak değerlendiren taraflarca tartışılır. Temelde kamu bütçesinin hukuki çerçevesini anlamak için farklı ülkelerdeki bütçelerin hukuki yasal çerçevesine ve bütçelerin hukuki yasal dayanaklarına bakmamız gerekir.

Bu açıdan bakıldığında, farklı yabancı ülkelerde farklı yasal gelenekler olmasına rağmen bütçenin hukuki yasal çerçevesini bu ülkeler için açıklayan ortak kavram; Latince “*inter alia*” kavramıdır. Türkçeye, “bunlar arasında”, ve “taraflar arasında” anlamında çevirebileceğimiz bu kavram yasama organı, politikacılar ve bürokratlar (hem siyasi hem de idari kurumlar) ve vatandaşların arasındaki bütçe açısından güven ve yasal ilişkisi düzeyini ifade etmektedir. Parlamentolar, hükümetlere belirli süreler(Mali Yıl) için asil vekil ilişkisi bağlamında vatandaşın bütçe hakkını teslim ederken, hükümetlerde parlamentodan devir aldıkları bütçe hakkı ile bütçe yasası doğrultusunda kamusal karakterli mal ve hizmetler arz etme görevini ifa eder. Ayrıca, bu kavram, bütçe yasasını

uygulanabilir kılmayı da ifade eder. Yürütme için bütçe yasası, bütçenin mali yıl içinde uygulama esasları konusunda hukuki bir çerçevede çizer. Aynı şekilde bu yasa yargı kurumları açısından bütçe uygulaması esnasında ortaya çıkacak ihlalleri tespit içinde gereklidir. Tüm bunlara ilave olarak, bütçe kurallarının, sadece yasalara bağlı uygulanabilir olduğunu ifade etmektedir.

1.Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine Geçişle Birlikte Revize Edilen Bütçe İle İlgili Anayasal Hükümler

Ülkemizde ilk mali anayasamız olarak nitelendirdiğimiz ve 1927 yılında kabul edilerek fiilen 2006 yılına dek uygulamada kalan 1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu bütçeyi bir yasa olarak ifade etmiştir. Buna mukabil, 2003 yılında kabul edilip pilot kamu kurumları uygulaması sonrasında tüm hükümleriyle uygulanmasına geçilen 5018 sayılı Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Kanunu bütçeyi iki parçalı bir yapıya kavuşturmuştur. Çatıda T.C. Genel Yönetim Bütçesi yer alırken bu kısım bütçenin bir idari tasarruf hükmünde olduğunu gösterir. Çünkü genel yönetim bütçesi içinde mali yıl boyunca bütçesi kanunlaşmayan 2 tür kamu kurumu bulunur. Bunlar IV sayılı cetvelde yer alan Sosyal Güvenlik Kurumları bütçeleri ve cetvelsiz olarak Mahalli İdare Bütçeleridir. 5018 Sayılı KMYKK'da T.C. Merkezi Yönetim Bütçesi olarak adlandırılan ve esas devlet bütçesi olarak kabul ettiğimiz üç cetvelden müteşekkil bir bütçe daha mevcuttur. Bu kısımda yer alan tüm cetveller ve cetvellere dahil kamu kurumlarının bütçesi her yıl düzenli olarak TBMM'de bütçesi yasalaşarak uygulanan kurumlar niteliğindedir.

Sonuç olarak, bütçe, temel olarak bir yasadır fakat özellikleri olan bir yasadır. Çünkü bütçenin temel dayanağı (yasama organı) Anayasa'dır. Özellikle, "bütçe hakkı (power of purse)" açısından bütçe anayasal bir metindir ve bütçenin hazırlanması, görüşülmesi, kabul edilmesi yasalarla hükme bağlanmıştır.

1.1 Anayasamızdaki Eski ve Yeni Bütçe Hükümlerinin Karşılaştırılması

Ülkemizde “bütçe hakkı (power of purse)” ile ilgili Anayasa maddeleri için şu açıklamaları yapabiliriz. Öncelikle, bütçenin temel dayanağı (yasama organı) olan Anayasa için 6771 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun; 11 Şubat 2017 Tarihli ve 29976 Sayılı Resmî Gazete ’de yayınlanmıştır. Bu değişikliği içeren yeni düzenlemeler şu şekildedir (ilk olarak değişiklik yapılan eski madde, sonra yeni hali ve en son gerekçesi yazılacaktır).

Eski Madde

II. Türkiye Büyük Millet Meclisinin görev ve yetkileri

A. Genel olarak

Madde 87–

Türkiye Büyük Millet Meclisinin görev ve yetkileri, kanun koymak, değiştirmek ve kaldırmak; Bakanlar Kurulunu ve bakanları denetlemek; Bakanlar Kuruluna belli konularda kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi vermek; bütçe ve kesin hesap kanun tasarılarını görüşmek ve kabul etmek; para basılmasına ve savaş ilanına karar vermek; milletlerarası andlaşmaların onaylanmasını uygun bulmak, Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tam sayısının beşte üç çoğunluğunun kararı ile genel ve özel af ilanına karar vermek ve Anayasanın diğer maddelerinde ön görülen yetkileri kullanmak ve görevleri yerine getirmektir.

Değişiklik

II. Türkiye Büyük Millet Meclisinin görev ve yetkileri

A.Genel olarak

Madde 87-(Değişik: 3/10/2001-4709/28 md.; 7/5/2004-5170/6 md.; 16/4/2017-6771/5 md.)

Türkiye Büyük Millet Meclisinin görev ve yetkileri, kanun koymak, değiştirmek ve kaldırmak; (...) bütçe ve kesinhesap kanun tekliflerini görüşmek ve kabul etmek; para basılmasına ve savaş ilânına karar vermek; milletlerarası andlaşmaların onaylanmasını uygun bulmak, Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tamsayısının beşte üç çoğunluğunun kararı ile genel ve özel af ilânına karar vermek ve Anayasanın diğer maddelerinde öngörülen yetkileri kullanmak ve görevleri yerine getirmektir.

Gerekçe

Öngörülen hükümet sistemine uygun olarak Türkiye Büyük Millet Meclisinin görevleri yeniden düzenlenmektedir. Kuvvetler ayrılığı prensibine uygun olarak yasamanın yürütmeyi denetlemesi ile Bakanlar Kuruluna kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi vermesi yasamanın görev ve yetkileri arasından çıkarılmıştır.

Eski Madde

I. Bütçe A. Bütçenin hazırlanması ve uygulanması

Madde 161 – Devletin ve kamu iktisadi teşebbüsleri dışındaki kamu tüzel kişilerinin harcamaları, yıllık bütçelerle yapılır. Malî yıl başlangıcı ile merkezi yönetim bütçesinin hazırlanması, uygulanması ve kontrolü kanunla düzenlenir. Kanun, kalkınma planları ile ilgili yatırımlar veya bir yıldan fazla sürecek iş ve hizmetler için özel süre ve usuller koyabilir. Bütçe kanununa, bütçe ile ilgili hükümler dışında hiçbir hüküm konulamaz

Değişiklik

I. Bütçe

A. Bütçe ve Kesinhesap

Madde 161- (Değişik: 29/10/2005-5428/3 md.; 16/4/2017-6771/15 md.)

Kamu idarelerinin ve kamu iktisadî teşebbüsleri dışındaki kamu tüzel kişilerinin harcamaları yıllık bütçelerle yapılır.

Malî yıl başlangıcı ile merkezi yönetim bütçesinin hazırlanması, uygulanması ve kontrolü ile yatırımlar veya bir yıldan fazla sürecek iş ve hizmetler için özel süre ve usuller kanunla düzenlenir. Bütçe kanununa, bütçe ile ilgili hükümler dışında hiçbir hüküm konulamaz.

Cumhurbaşkanı bütçe kanun teklifini, malî yılbaşından en az yetmişbeş gün önce, Türkiye Büyük Millet Meclisine sunar. Bütçe teklifi Bütçe Komisyonunda görüşülür. Komisyonun ellibeş gün içinde kabul edeceği metin Genel Kurulda görüşülür ve malî yılbaşına kadar karara bağlanır.

Bütçe kanununun süresinde yürürlüğe konulamaması halinde, geçici bütçe kanunu çıkarılır. Geçici bütçe kanununun da çıkarılmaması durumunda, yeni bütçe kanunu kabul edilinceye kadar bir önceki yılın bütçesi yeniden değerlendirilme oranına göre artırılarak uygulanır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, Genel Kurulda kamu idare bütçeleri hakkında düşüncelerini her bütçenin görüşülmesi sırasında açıklarlar, gider artırıcı veya gelirleri azaltıcı önerilerde bulunamazlar.

Genel Kurulda kamu idare bütçeleri ile değişiklik önerileri, üzerinde ayrıca görüşme yapılmaksızın okunur ve oylanır.

Merkezî yönetim bütçesiyle verilen ödenek, harcanabilecek tutarın sınırını gösterir. Harcanabilecek tutarın Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle aşılabileceğine dair bütçe kanununa hüküm konulamaz.

Carî yıl bütçesindeki ödenek artışını öngören değişiklik teklifleri ile carî ve izleyen yılların bütçelerine malî yük getiren tekliflerde, öngörülen giderleri karşılayabilecek malî kaynak gösterilmesi zorunludur.

Merkezî yönetim kesinhesap kanunu teklifi, ilgili olduğu malî yılın sonundan başlayarak en geç altı ay sonra Cumhurbaşkanı tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisine sunulur. Sayıştay genel uygunluk bildirimini, ilişkin olduğu kesinhesap kanun teklifinin verilmesinden

başlayarak en geç yetmişbeş gün içinde Meclise sunar. Kesinhesap kanunu teklifi ve genel uygunluk bildiriminin Türkiye Büyük Millet Meclisine verilmiş olması, ilgili yıla ait Sayıştayca sonuçlandırılmamış denetim ve hesap yargılamasını önlemez ve bunların karara bağlandığı anlamına gelmez. Kesinhesap kanunu teklifi, yeni yıl bütçe kanunu teklifiyle birlikte görüşülür ve karara bağlanır.

Gerekçe

Maddeyle bütçe ve kesin hesap ile ilgili hükümler tek madde olarak düzenlenmektedir. Önerilen hükümet sisteminde kanun teklif etme yetkisi milletvekillerine verilmektedir. Ancak, Cumhurbaşkanına istisna olarak, bütçe kanununu hazırlama ve sunma yetkisi ve görevi verilmektedir. Bütçe Meclisin onayıyla kabul edilebilmektedir. Kuvvetler ayrılığı ilkesinin korunması ve yürütmeye istikrarın devamı için, bütçe kanununun yürürlüğe konulamaması halinde bir önceki yılın bütçesinin yeniden değerlendirilme oranında artırılarak yürürlüğe konması hükmüne bağlanmaktadır. Bu düzenleme, bütçenin süresinde yasalaşmaması nedeniyle yaşanabilecek sistem tıkanıklıklarını önleyecek olması bakımından dengeleyici bir işlev görecektir

B. Bütçenin görüşülmesi MADDE 162- (Mülga: 16/4/2017-6771/16 md.)

C. Bütçelerde değişiklik yapılabilme esasları

MADDE 163- (Mülga: 16/4/2017-6771/16 md.)

D. Kesinhesap

MADDE 164- (Mülga: 16/4/2017-6771/16 md.)

Bütçenin hazırlanması ve uygulanmasıyla ilgili 2709 sayılı 1982 Anayasamızda bulunan 162, 163, 164. Maddeler yürürlükten kaldırılarak 161. Maddenin içeriği genişletilmiştir. Ve ek olarak 6771 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunla bütçenin parlamento da görüşülme süreciyle ilgili değişiklikler içeren

yasal düzenlemeler yapılmıştır. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nde Merkezi Yönetim Bütçe Kanun teklifi Cumhurbaşkanı tarafından TBMM'ye sunulacak ve parlamento da görüşülme süreci bu şekilde başlatılacaktır. Eskiden Bakanlar Kurulu'na ait olan bütçe kanunu teklifi hazırlama yetkisi, yeni yönetim sistemi ile birlikte T.C Cumhurbaşkanı'na devredilmektedir. Yeni uygulama göre, Meclis bütçede değişiklik yapma hakkına sahipken artık bu haktan mahrum kalacaktır. Ayrıca, Plan ve Bütçe Komisyonu'nun üye sayısı ve dağılımları da revize edilmiştir. Plan ve Bütçe Komisyonu üye sayısı siyasi partilerin güçleri oranında belirlenecektir. Yeni uygulama da Meclis'in bütçeyi onaylamaması halinde ise "geçici bütçe kanunu" çıkılacaktır. Geçici bütçe kanununun da çıkarılmaması durumunda, yeni bütçe kanunu kabul edilinceye kadar bir önceki yılın bütçesi yeniden değerlendirilme oranına göre artırılarak uygulanması söz konusu olacaktır. Bu uygulama da Meclis'in bütçe üzerindeki etkisi de bir azalma olduğu söylenebilir.

2. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ile Birlikte Değişen Bütçe Kurumları

Yeni yönetim sistemine geçiş ile birlikte ülkemizde sayısı 26 olan bakanlık sayısı, 16'ya düşürülmüş, Cumhurbaşkanlığı'na bağlı yeni politika kurulları ve başkanlıklar ihdas edilmiştir. Bu bağlamda özellikle bütçe ile ilgili (hazırlama, uygulama) etkin işlev gören kurumlardan maliye Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı olarak yeniden yapılandırılmıştır. Ancak yeni sistemde Bütçe Kanun tasarısını hazırlama görevi bu bakanlıktan alınarak Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı'na verilmiştir. Kesin hesap kanunu teklifini hazırlama görevi ise Hazine ve Maliye Bakanlığına bırakılmıştır. Kesin hesap kanunu teklifi izleyen mali yılın haziran ayı sonuna kadar Cumhurbaşkanı tarafından TBMM'ye sunulacaktır. Daha önce Maliye Bakanlığı bünyesinde yer alan Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü bu düzenleme ile mali kontrole ilişkin birimleri Hazine ve Maliye Bakanlığı'nda Muhasebat Genel Müdürlüğü ile birleştirilerek Muhasebat ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü ismini almıştır.

Ayrıca, Strateji ve Bütçe Başkanlığı Teşkilatı Hakkında 13 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Strateji ve Bütçe Başkanlığı Kurularak görev ve yetki alanı belirlenmiştir. Parlamenter sistemden Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçilmesiyle birlikte bütçe sürecine ilişkin işlemler Maliye Bakanlığı ve Bakanlar Kurulundan alınarak Cumhurbaşkanlığına devredilmiştir. Buna paralel olarak da bütçe sürecinin de en önemli rolü oynayan Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü (BÜMKO) kaldırılarak, 24 Temmuz 2018 tarihli Resmi Gazetede yayımlanan 13 nolu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Cumhurbaşkanlığı bünyesinde Strateji ve Bütçe Başkanlığı kurulmuştur.

Sonuç

Cumhurbaşkanlığı Hükümet sistemi yasama ve yürütmenin doğrudan halk tarafından seçildiği, her iki kuvvetin de meşruiyetini halktan aldığı ve yürütmenin de yasamanın da halka karşı sorumlu olduğu bir görüntü çizmektedir. Yeni yönetim sisteminin yürürlüğe girmesiyle birlikte, 2709 Sayılı 1982 Anayasası'nın bütçe hükümlerinin de olduğu birkaç maddesinde revizyon yapılmış, bu revizyon sonucu 87,161,162,163,164 maddelerde önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir. 2018 yılında onaylan ve yürürlüğe giren bu değişiklikler bütçenin hazırlanmasından uygulanmasına kadar birçok başlıkta etkili olmuştur.

Yeni yönetim sistemi ile Cumhurbaşkanlığı Kurumu'na bağlı yeni başkanlıklar ve politika kurulları oluşturulmuştur. Bu başkanlıklar içinde Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nın harcamacı kuruluşlar tarafından gönderilen bütçe tekliflerini inceleme ve bütçe hazırlıklarına esas olacak teknik, ilke ve usullere uygunluğunu sağlamada çok önemli bir rol üstlendiği görülmektedir. Ayrıca, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, kamu idarelerinin mali yıl içinde ödenek, gelir ve nakit rakamlarını toplayıp bunları harcama politikaları açısından değerlendirecek bir şekilde yapılandırılmıştır. Kurumun sadece harcama değil, kamu idarelerinin

yatırım teklif ve bütçelerinin de hazırlanmasında çok önemli bir rol üstlendiği görülmektedir.

Kaynakça

2709 Sayılı T.C. Anayasası; 1982, TBMM, <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa.htm>, Erişim Tarihi:30.12.2019

Tüğen Kamil, 2019, Devlet Bütçesi,18. Baskı,Bassaray Matbaası, Çamibi, İzmir.

Turan Menaf, 2018, “Türkiye’nin Yeni Yönetim Düzeni: Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, Social Sciences Research Journal, Volume:7, Issue: 3, 42-91.

T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı; 2020, www.sbb.gov.tr, Erişim Tarihi: 30.12.2019

BÖLÜM 6

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE TÜRK SAYIŞTAYININ
TARİHSEL SÜREÇTEKİ DEĞİŞİMİ VE GELİŞİMİ

Doç.Dr. Zuhul ERGEN

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE TÜRK SAYIŞTAYININ TARİHSEL SÜREÇTEKİ DEĞİŞİMİ VE GELİŞİMİ

Zuhal ERGEN

Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, İ.İ.B.F. Maliye Bölümü

GİRİŞ

Arşiv belgelerinde kuruluş tarihi teknik olarak 1862 olarak belirtilmekle birlikte, Sayıştay Kurumu'muzun Osmanlı İmparatorluğu Dönemi öncesinde var olan Türk Devlet'leri yapısı içinde de mevcut olduğu bir gerçektir. Bu minvalde tarihte yer almış 16 Türk Devletinin yapısı içinde devletin siyasetine ve denetimine ilişkin zaman içinde farklı adlarla anılsalar da Sayıştay Teşkilatı'nın atası sayılabilecek kamusal işlev gören kurumlar var olmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde tesis edilmiş mali yönetim kurumlarının, kendisinden önce tarih sahnesinde var olmuş Türk ve Müslüman devletleri tarafından geliştirilen mali yasalar, örgütsel yapı, mali denetim ve mali yönetimde kullanılan muhasebe yöntemlerinden ziyadesiyle etkilenmiş olduğu görülmektedir. Bu bağlamda günümüze dek uzanacak bir mali yapı ve mali kurumlar silsilesi tarihsel süreç içinde gelişmiş ve farklı adlar alsalar da bir birlerinden önemli ölçüde etkilenmişlerdir.

Şu bir gerçektir ki tarihin hangi döneminde olursa olsun kamu malı halkın malıdır ve bu malı amacına uygun şekilde hakkıyla muhafaza etmek devletin asli vazifesidir. Devletin sahip olduğu kamu kaynaklarının amacına uygun ve verimli bir şekilde kullanılıp kullanılmadığının sorgulanması devletin yapısı içinde denetim görevi icra eden kurumların ihdas edilmesini zorunlu kılmıştır. Tarihin derinlikleri içinde çok köklü

bir geçmişe sahip olan Sayıştay Kurumumuz ’un bu günkü teşkilat ve görev çerçevesine oturtulana dek geçen sürece ilişkin arşivlerde bulunan belgelerin derlenmesi sonucu ortaya konan sınırlı sayıda akademik çalışma mevcuttur. Bu bağlamda çalışmamızın birinci bölümünde Sayıştay Kurumu’nun Osmanlı öncesi Müslüman Türk Devletlerinde mali denetimi gerçekleştiren Divan-ül İshrâf’a dek uzanılacak ve 13. yüz yılın sonlarından itibaren varlığını üç kıtaya hükmedecek kadar güçlü bir imparatorluk yapısına dönüştüren Osmanlı imparatorluğu içinde var olmuş denetim kurumları ikinci bölüm içinde ele alınmaya çalışılacaktır. Çalışmamızın üçüncü bölümü içinde ise Cumhuriyetimizin ilanı sonrasında Sayıştay Kurumumuzun mevcut yapısı irdelenecektir.

1. Osmanlı İmparatorluğu Öncesi Türk Devletlerinde Sayıştay Kurumu

“Mahkeme-i Kübrây-ı Tetkik” ünvanı ve “Divan-ı Muhasebat” adı ile Mayıs 1862 yılında Ahmet Vefik Paşa Başkanlığında kurulan Osmanlı Sayıştay’ı pek tabidir ki Osmanlı’dan önce var olmuş birçok Türk Devleti’nde ki Sayıştay benzeri kurumların devamı niteliğindedir. Tarihteki ilk Müslüman Türk Devleti olarak kabul edilen Tolunoğulların (868-905), Abbasîlere bağlı olduğu bir koldan koparak bağımsızlığını ilan ettiği bilinmektedir. Müslüman bir devlet olarak ileride birçok Türk Devletine model olan Abbasi Devletinin (750-1258), Emevi Devleti yıkıldıktan sonra Hazreti Abbas’ın soyundan gelen Ebu’l-Abbas’ın Kufe’de 750 yılında halife olmasıyla, resmen kurulmuş olduğu birçok tarihi belgede yer almaktadır. Abbasi Devlet teşkilatlanmasında divânlar çok önemli bir yer işgal etmektedirler. Arapça, Farsça, Urduca ve Türkçe ’de değişik anlamlarda kullanılan divân kelimesinin kökeninin Farsça olduğu ve devlet yönetimine ait bir terim olarak Arapça ’ya geçtiği ve aslının Aramice ’den geldiği bilinmektedir. Divân, devlet idaresindeki bazı idari, mali ve askeri hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere ve devlet memurlarının buldukları yerlere verilen isimdir. İslam ülkelerinde devlet işleri ile ilgili en yüksek idari makamı ifade etmek için kullanılır. Abbasilerin oluşturduğu divânların en

önemlilerinden bir tanesi **Divân-ül Ezimme** (Divan-üz Zimâ) olarak bilinen devlet gelir ve giderlerinin teftişi yani bu günkü anlamıyla kamu mali denetimi görevini üstlenen divândır.

Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinin her ikisinde de, devlet ve hükümet teşkilatları bir birine çok yakındır. Selçuklular 'da **(1040-1308)** divân teşkilatının başında **Divân-ı Â'lâ** (Büyük Divân yâda Divân-ı Vezâret) bulunmaktadır (İslam Tarihi ve Medeniyeti-14; 2018). Bu büyük Divân'a bağlı dört divândan birisi **Divân-ı İşrâf** adıyla kurulan devletin mali ve idari işlerini teftişle mükellef kurumdur. Bu günkü Sayıştay teşkilatımıza çok benzer mahiyette olan Divân-ı İşrâf mali kayıtları denetlemekle görevli idi. Divân-ı İşrâf'ın başındaki zata da **İşrâf-ı Memâlik** adı verilirdi. İşrâf-ı Memleket de denilen bu kişi gerektiğinde bazı vilayetlere ve kasabalara nâib adı verilen müfettişleri mali işleri teftişe gönderirdi. Hem **Müşrif-i Memalik** adı verilen bu günkü anlamıyla teşkilatın başındaki kişinin hem de nâib adı verilen bu günkü anlamıyla müfettişlerin son derece güvenilir, emin ve yetkin kişiler arasından seçilmesi gerekiyordu (Akgündüz, 1997, sf:11). Bunun yanında Selçuklular 'da **Dîvân-ı Nazar-ı Memâlîk** adı altında bir divanın varlığından da bahsedilmektedir. Nitekim bu kurumun tarihi kaynaklarda çok açık bir şekilde belirtilmemekle birlikte mali işleri denetleyen bir müessese olduğu bildirilmektedir (İslam Tarihi ve Medeniyeti-10; 2018) Esas itibariyle bu kurumların varlığı İslam Bürokratik kültürünün de ne denli geliştiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Gazneliler'de (963-1186) beş büyük divandan biri olan **Dîvân-ı İşrâf (Dîvân-ı Şuğl-i İşrâf-ı Memleket)** Vezâret Divanı'nın teftiş ve denetim işleriyle ilgili bölümü olup başında bizzat sultan tarafından görevlendirilen **Müşrif** bulunurdu. Gazneliler'de müşriflerin yanında daha çok saray ve çevresinde gizli haber alma işini üstlenen **müşrif-i dergâh** adlı bir görevli bulunmaktadır. Bu görevlinin emrinde ona bağlı **müşrifler(müfettişler)** mevcuttur. Bütün devlet görevlileri **müşrifler** tarafından kontrol edilir, sultanın ailesi ve çocukları bu denetimden

esirgenmezdi. Bu durum eski bir türk devleti olan Gazneliler’de mai denetimin ne denli önemli olduğunun bir göstergesidir (Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakī, s.den aktaran Küçükaşçı, TDV, 2006, 167-169).

Abbasilerde ve Selçuklularda teşkilatlanmış yapıya çok benzer nitelikte, Moğolların Müslüman varisleri olarak bilinen İlhanlı Devleti’nde de Sayıştay Teşkilatı **İşrâf-ı Memâlik adı altında yer almıştır**. Bu teşkilatın başındaki zâta da **Müşrif-i Memalik(Müşrif)** adı verilmiştir. İlhanlı devleti(1256-1353) içindeki bu teftiş kurumundan mali ve idari hiçbir bilgi ve belgenin saklanmaması büyük önem arz etmiştir (Akgündüz,1997, 11).

İlhanlılar ve Memlûkler’de ki mali uygulamalar da daha sonraları Osmanlı İmparatorluğu’na ilham kaynağı olmuştur. Nitekim İlhanlı ve Selçuklular’da ki mali uygulamaların bir adım daha ileriye götürülmesi sayesinde Osmanlı mali denetim sistemi önemli ölçüde geliştirilmiştir.

2. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Sayıştay Teşkilatı

2.1. Tanzimat Öncesi Dönemde Sayıştay ve Mali Denetim: Baş Bâkî Kulluğu

Osmanlı İmparatorluğu’nun 600 yıllık ihtişamlı geçmişinde Sayıştay kurumunun temellerini oluşturacak tarzda bir teşkilatın ilk kez Padişah Yavuz Sultan Selim döneminde ihdas edildiği çeşitli arşiv kaynaklarında belirtilmektedir. Hatta bunun teşkilattan ziyade bir memuriyet şeklinde yapılandığı, daire şeklinde teşkilatlanmanın ise XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleştiği söylenebilir. Osmanlılar, devlete dair idari ve mali teşkilâtlarını oluştururken bunlara verecekleri unvan ve kurum adları farklılaşsa da kendisinden önce tarih sahnesinde yer almış Türk ve Müslüman Devletlerinde yer alan kurumları sürdürmüşlerdir. Örneğin **Mütevfi** adı altında diğer Türk Devletlerinde var olan Maliye Teşkilâtını Defterdarlık olarak, Divan’ül İşraf veya İşrâf adı altında eski Türk Devletlerinde yer alan Sayıştay’da, Başbaki Kulluğu adı altında

sürdürmüşlerdir. Eski Türk Devletlerinde Divan'ül İşrâf lar, nasıl ki Saltanat Divânına bağlı iseler, Osmanlı İmparatorluğu'nda da Defterdarlık, Divân-ı Hümâyûn'a bağlıdır. Divân-ı Hümâyûn'un üyelerinden defterdarlık özel bir idare konumundadır, Başbâkî Kulluğu da müstakil bir idare olan defterdarlık kanalıyla Divan-ı Hümâyûn'a bağlanmaktadır (Emecen, 1992,sf:126-12; Akgündüz,1997, Sf:19).

XVII. yüzyılda hukuki ve idari yapısı tüm yönleriyle tamamlanan Başbâkî Kulluğu, Defterdar ile halk arasında köprü vazifesi gören ve günümüz Sayıştayı'na benzer işlevleri bulunan bir kurum haline gelmiştir. Temel işlevleri ise devletin gelir ve giderlerini incelemek, denetlemek ve gerektiğinde hüküm vermektir. Bunun yanında; hazineye borcu olup ödemeyenleri, zimmetine mal geçirenleri tespit etmekte Başbâkî Kulluğu'nun görevidir(Emecen 1992,sf:126-127).

2.2. Tanzimat Sonrası Dönemde Sayıştay ve Mali Denetim: Divan-ı Muhasebat

Osmanlı İmparatorluğu tarihinde 1699 Karlofça Antlaşması ile başlayan gerileme dönemi 18. Yy' da da devam etmiş ve nihayet 19. Yy' ın başlarında 1839 yılında Tanzimat Fermanı ilan edilerek, devletin kötü gidişine bir dur denilmek istenmiştir. Tanzimat bir anlamda devlet düzenini iyileştirmek için yapılan reform ve revizyonları ifade eder. Bu fermanla birlikte başta Osmanlı devlet yapısı, teşkilatları ve toplum yapısı reforme edilmeye çalışılmıştır. Tanzimat dönemi Osmanlı tarihinde başta anayasal düzene geçme ve demokratik bir devlet yapısını inşa etme konusunda daha sonra eşit vatandaşlık hakkının tesisi, hukukun üstünlüğü, vergi sisteminin iyileştirilmesi gibi birçok yeniliğe kapı açmıştır. Tanzimat'la birlikte Osmanlı devletinin çekirdek kurumu olarak addedilen Divân-ı Hümâyûn'un yerine iki önemli yüksek kurul tesis edilmiştir. Bunlar Divân-ı Hümâyûn'un yasama yetkisini gerçekleştirmek üzere kurulan Meclis-i Vâlây-i Ahkâm-ı Adliye'dir. Diğeri de yürütme

faaliyetlerini icra etmek üzere kurulan Dâr-ı Şûrayı-ı Bâb-ı Âli'dir. Daha sonraları Dâr-ı Şûrayı-ı Bâb-ı Âli'de Meclis-i Vâlây'a devredilmiştir.

Meclis-i Vâlây-i Ahkâm-ı Adliye Kurumu mali, idari ve adli konularla ilgi düzenlemeleri yapmakla görevlendirilmiş ancak daha sonraları kanun yapma mercii Meclis-i Ali-i Tanzimat (1854) olarak değiştirilmiştir. Ve 1876 yılında Kanun-i Esasi kabul edilene dek Sayıştay görevini ifa eden meclisler (Meclis-i Muhâsebe-i Maliye, Zimemât Komisyonu, Meclis-i Âli Hazâin) önceleri Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'ye ve 1854 yılından itibaren ise Meclis-i Tanzimat'a bağlı kalarak görevlerini ifa etmişlerdir. (Emiroğlu, 2014,45-53; Akgündüz, 1997, 55-65).

Sayıştay'ın denetim görevlerinin Meclisler arasında bu denli savuşturulduğu bir dönemde dönemin padişahı Abdülaziz Han 29 Mayıs 1862 tarihinde Divân-ı Muhasebat'ın kuruluş senedini imzalamıştır. Divân-ı Muhasebat'a, Divân'ı Meclis-i Vükelâ üyeliği verilmiş ve protokoldeki yeri de Maliye Nezaretinden sonra belirlenmiştir. Kuruluşundan itibaren bir süre askıda kalan Divan-ı Muhasebat Kurumu bu kez de Mehmed Emin Efendi başkanlığında 1863 yılı Mayıs ayından itibaren fiilen görevine başlamıştır. Ancak İmparatorluğun içinde bulunan şartlar dolayısıyla iyi bir varlık gösteremeyen kurum, 1878 yılında Ohannes Efendi başkanlığında yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır.

3.Cumhuriyet Dönemi; Divân-ı Muhasebattan Sayıştay'a

3.1 1920-1961 Dönemi

1923 yılında Cumhuriyetin ilanı ile birlikte yeni bağımsız bir cumhuriyetin ilk kurumları ortaya çıkmaya başlamış ve 24 Kasım 1923 tarihinde, 374 sayı ile "**Divân-ı Muhasebatın Suret-i İntihabına Dair Kanun**" çıkarılarak, Sayıştay'ın (Başkan ve üyeleri Meclis dışındaki uzman kişilerden oluşacaktır) yeniden bir kurum olarak hayata geçirilmesine karar verilmiştir. Bu kanunla, sadece Sayıştay'ın kuruluşu ile başkan ve üyelerinin seçimi, atanması ve güvenceleri hakkında hüküm

getirilmiş; Sayıştay'ın işleyişine ve denetleme görevine ilişkin görevler ile ilgili mevcut düzenlemelere (1911 yılında çıkarılan Muhasebe-i Umumiye Kanunu) başvurulmuştur. Anılan kanunun dördüncü maddesiyle, bu kanuna aykırı düşmeyen eski kararname hükümleri yürürlükte bırakılmıştır(Feyzioğlu, 1969,122).

1924 Anayasasının 100. Maddesinde yer alarak Anayasal bir kurum haline gelen Sayıştay Teşkilatı görev ve yetkileri itibariyle çerçevesi çizilmiş ve Büyük Millet Meclisine bağlanmıştır.

Anayasada yer almasına rağmen kendisinin dayandığı bir Sayıştay Kanunu olmamasından dolayı duyulan eksikliği gidermek amacı ile 1934 yılında **2514 sayılı Divân-ı Muhasebat Kanunu** çıkartılmıştır. 1961 Anayasasına kadar da Sayıştay Kurumu yerine **Divân-ı Muhasebat Teşkilatı** denilmeye de devam edilmiştir. 2514 sayılı kanun ile Sayıştay'a iki temeli görev tanımlanmıştır. Sayıştay bu görevleri Büyük millet Meclisi adına ifa edecektir. Bunların ilki devlete ait tüm gelir, gider ve malların denetlenmesi diğeri de devletin mallarını idare edenlerin hesaplarını incelemek ve yargılamaktır. Sayıştay'ın kuruluş ve işleyişi, 1967 yılına kadar 2514 sayılı kanun ile buna ek olarak 1953 yılında çıkarılmış olan 5999 sayılı kanuna göre yürütülmüş; 1967 yılında 832 sayılı Sayıştay Kanununun çıkarılması ile 2514 sayılı kanun ekleriyle birlikte yürürlükten kaldırılmıştır.

3.2 1961'den Günümüze Sayıştay Teşkilatı: 832 ve 6085 sayılı Kanunlar

1934 tarih 2514 sayılı Divân-ı Muhasebat Kanunu'nun dönemin ekonomik mali ve idari koşullarını karşılamaya yetmemesi ve kamu bütçelerin tüm dünyada giderek daha farklı teknik ve yöntemlerle uygulanmaya başlanması nedeniyle 1967 yılında yeni bir Sayıştay Kanunu'nun çıkartılması söz konusu olmuştur. Bu kanun 21.02.1967 tarih ve 832 sayılı Sayıştay Kanunu'dur. Bu kanun ile Sayıştay dönemin

şartlarına uygun yeni bir işleyişe kavuşmuştur. Sayıştay “kendine özgü denetim yapan ve yargısal sonuçlu kararlar veren” anayasal bir kurum olarak tanımlanmıştır.

2709 Sayılı 1982 Anayasası(21.01.2017 tarih ve 6771 sayılı Kanun ile yapılan Anayasa değişiklikleri 16/4/2017 tarihinde halkoylamasına sunularak kabul edilmiş, buna ilişkin 27/4/2017 tarihli ve 663 sayılı Yüksek Seçim Kurulu Kararı 27/4/2017 tarihli ve 30050 Mükerrer sayılı Resmî Gazete’de yayımlanmıştır)

3.3 5018 Sayılı KMYKK’ya Göre Yüksek Denetim

2003 tarihinde kabul edilip 2006 yılından itibaren tüm hükümleriyle uygulanmaya başlanılan 5018 Sayılı KMYKK bütçenin hazırlanma, uygulanma ve denetim işlevlerini önemli şekilde değiştirmiştir. Bu bağlamda kamu idarelerinin kendilerine tahsis edilen ödenekleri kullanım esasları çerçevesinde 832 sayılı Sayıştay Kanununun vize ve tescil ile ilgili hükümlerini yürürlükten kaldıran maddeleri uygulanmaya başlanmıştır. Sayıştay’ın dış denetim ve performans denetimi yetkisi pekiştirilmiştir.

3.4 6085 Sayılı Sayıştay Kanununa Göre Yüksek Denetim

19.12.2010 tarihinde kabul edilen 6085 sayılı Sayıştay Kanunu Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu’nu (YDK), Sayıştay’a devrederek, Türkiye’de yüksek denetimi tek elde toplamış ve bu bağlamda denetimde ikiliğe son vermiştir. Yeni yasa ile birlikte Sayıştay’ın teşkilat yapısında da değişiklikler yapılmış, yeni kurullar oluşturulmuştur.

Rapor Değerlendirme Kurulu ve Denetim Planlama ve Koordinasyon Kurulu 6085 sayılı Kanununla kurulan yapılardır. 6085 sayılı Sayıştay Kanunu ile diğer kanunların Sayıştay denetiminden istisna veya muafiyet tanıyan hükümleri yürürlükten kaldırılmıştır ve birçok kamu kurumu

Sayıştay'ın denetim kapsamına alınmıştır. Sayıştay teşkilatımız artık yargı raporu üretmeye dönük denetim anlayışından, TBMM'ye ve kamuoyuna bilgi sunma odaklı denetime geçmeyi hedeflemiştir.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu kendisinden önceki Müslüman Türk devletlerinin mali teşkilatlanmasından ve siyasi bürokratik kurumlarından etkilenmiş kendi devlet teşkilatını yapılandırırken özellikle bu devletleri örnek almıştır. Günümüzde Türk Sayıştay Teşkilatı, taşıdığı yüksek denetim sorumluluğu ile en önemli yüksek yargı kurumlarımızdan biri olma özelliğini taşır. Müslüman bir devlet olarak ileride birçok Türk Devletine model olan Abbasi Devletinin Sayıştay'ı “Divan-ül İşraf”, Selçuklu Devleti'nin de Sayıştay Kurumu'na ilham olmuş ve aynı isimle devletin mali ve idari işlerinin teftiş ve denetleme görevini üstlenmiştir. Geçmişte İlhanlı Devletinde 'de Sayıştay Teşkilatı “İşraf-ı Memalik” adıyla görev yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat öncesi devlet teşkilatı, büyük ölçüde “Divan-ı Hümayun” a bağlı olarak işlev görmüştür. Bu divan, devlete ait siyasi, idari ve mali işlerin görüşüldüğü ve karara bağlandığı en yüksek merciidir. Defterdarlık teşkilatı Osmanlı'da maliye teşkilatı olarak yapılırken, Osmanlı Sayıştay'ı da Baş Baki Kulluğu adı altında yapılandırılmıştır. Ülkemizde Tanzimat Sonrası dönemde Divan-ı Muhasebat mali denetim yetkisini elinde bulundurmıştır. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte de Türk Sayıştay Teşkilatının temelleri atılmıştır.

Sayıştay'ın denetim alanı 5018 sayılı Kanununun 2. maddesine göre; merkezi yönetim kapsamındaki kamu idareleri, sosyal güvenlik kurumları ve mahallî idarelerden oluşmaktadır. Bu idarelerin toplamına, genel yönetim kapsamındaki kamu idareleri olarak adlandırılmıştır. Avrupa Birliği fonları ile yurt içi ve yurt dışından kamu idarelerine sağlanan kaynakların kullanımı ve kontrolü de uluslararası anlaşmaların hükümleri saklı kalmak kaydıyla Sayıştay denetimine tabidir.

Kaynakça

- Emiroğlu Kudret, 2014, Kısa Osmanlı-Türk Tarihi; Padişahlık Kültürü ve Demokrasi Ülküsü, İletişim Yayınları 2135, Tarih Dizisi;94 İstanbul
- Emecen Feridun1992, "BaşBâki Kulu, TDV İslam Ansiklopedisi 5. Cilt, <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/5/C05001857.pdf>, Erişim tarihi:01.01.2020.
- Görgün Emin, 2011, Türk Kamu Mali Yönetiminde Sayıştay Denetimi, Karamanoğlu Mehmetbey üniversitesi, Yayınlanmamış Y.L. Tezi, Karaman
- Feyzioğlu, Bedii, 1969, "Nazari, Tatbiki, Mukayeseli Bütçe", 3.Baskı, 1969.
- Küçük İsmail,2013,"Türk devletlerinde Mali Yönetim- VIII.-XIII. Yüzyıllar Arası" Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi, dergipark.org.tr, Erişim Tarihi: 30.12.2019
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri(Müellif) ,2006TDV İslam Ansiklopedisi, "Müşrif", 32. Cilt, Sf: 167-169, İstanbul, <https://islamansiklopedisi.org.tr/musrif>, Erişim tarihi:01.01.2020.
- Küçüksipahioğlu Birsal ve diğerleri, 2018, "İslam Tarihi ve Medeniyeti-10: Selçuklular, Siyer Yayınları, <https://books.google.com.tr>, Erişim Tarihi:27.12.2019
- Kütükoğlu Mubahat,(Müellif) 1994, "Defterdar" TDV İslam Ansiklopedisi 9. Cilt <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/9/C09003324.pdf> Erişim Tarihi:01.01.2020
- Turabi, Ahmet Hakkı, 2018, "İslam Tarihi ve Medeniyeti-14: İslam Medeniyeti-1(Asr-ı Saadet- Selçuklular), Siyer Yayınları, <https://books.google.com.tr>, Erişim Tarihi:27.12.2019
- Özkuyumcu, Nadir;2012, "Tolunoğulları", TDV İslam Ansiklopedisi, 41. Cilt, <https://islamansiklopedisi.org.tr/>, Erişim Tarihi: 24.12.2019.
- 6085 Sayılı "Sayıştay Kanunu", T.C Sayıştay Başkanlığı <https://www.sayistay.gov.tr/tr/?p=2&CategoryId=92>, Erişim Tarihi;31.12.2019